

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра української та зарубіжної літератур

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Наталя Мельник

«__»_____2024 р.

Реєстраційний № _____

«__»_____2024 р.

**МИСТЕЦЬКО-ІСТОРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В РОМАНІ «ЧОРНА РАДА.
ХРОНІКА 1663 РОКУ» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛША ТА ОСОБЛИВОСТІ
ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ МИТЦЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи УАФМ-23 другого (магістерського)
рівня спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова та література),
додаткової спеціальності 014.02 Середня
освіта (Мова та зарубіжна література
(англійська))

Бабич Лілії Сергіївни

Керівник: кандидат філологічних наук, доцент

Коломієць Н. Є.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Бабич Лілія Сергіївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

АНОТАЦІЯ

Бабич. Л. С. Мистецько-історична концепція в романі «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша та особливості вивчення творчості митця на уроках української літератури: рукопис. Кривий Ріг. 2024. 65 с.

Кваліфікаційна робота присвячена з'ясуванню мистецько-історичної концепції в романі П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року» та особливостей його вивчення на уроках української літератури. У дослідженні акцентовано на літературно-критичній рецепції твору, визначено основні джерела авторської мистецько-історичної концепції, особливості осмислення національної історії в романі. Робота розкриває художню інтерпретацію митцем історичних подій, особливості зображення національного характеру та осмислення морально-етичних цінностей. Окрему увагу приділено специфіці шкільного аналізу роману в базовій школі. Обраний вектор вивчення цього історичного твору дозволить розвивати уяву та критичне мислення учнів, формувати в них власне бачення історії.

Ключові слова: концепція, мистецько-історична концепція, історичний роман, урок української літератури.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Рецепція роману «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша у вітчизняній літературно-критичній думці.....	9
1.2. Провідні джерела мистецько-історичної концепції автора.....	17
Висновки до першого розділу.....	21
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В РОМАНІ	24
2.1. Художнє моделювання історичних подій.....	24
2.2. Специфіка зображення історичних образів у творі.....	28
Висновки до другого розділу.....	37
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОМАНУ «ЧОРНА РАДА ХРОНІКА 1663 РОКУ» П. КУЛІША НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	39
3.1. Методичні можливості шкільного аналізу історичних творів.....	39
3.2. Вивчення творчості П. Куліша на уроках української літератури.....	45
Висновки до третього розділу.....	55
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі вітчизняні літературознавці значну увагу приділяють переосмисленню художньої спадщини класиків української літератури. Сучасне вивчення доробку П. Куліша є надзвичайно актуальним, оскільки його творчість не лише відображає історико-культурні процеси ХІХ століття, але й сприяє формуванню національної свідомості сучасної молоді. С. Шевченко зазначила, що «вся діяльність П. Куліша – літературна, літературознавча, фольклористична, етнографічна, історико-дослідницька, журналістська і видавнича, громадсько-культурна й політична – була спрямована на повноправне й повноцінне відродження українського народу, передусім його національної культури – мови, літератури, преси, гуманітарних наук, Церкви, і на цій основі – відродження української державності» [71, с. 76]. Саме тому вивчення його діяльності сьогодні є важливим, адже воно дозволяє відчутти глибину його культурної місії, що залишається актуальною й зараз. На думку Н. Грачової, творчість П. Куліша належала до тих рідкісних явищ, коли одна людина уособлювала в собі письменника, історика та етнографа, об'єднуючи всі ці напрямки для відродження української культури. Це піднесло митця на вершину історії та культури, значно вплинувши на розвиток нової української літератури, і нині робить його спадщину незамінним джерелом для сучасного осмислення національної ідентичності та культурних цінностей [18, с. 3].

Питанню специфіки мистецько-історичної концепції в романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша присвятили свої роботи такі науковці: А. Гармата, О. Гермайзе, М. Грушевський, І. Дзира, Т. Клименко, О. Колесник, О. Лілік, Ю. Майданюк, В. Русанівський, М. Ткачук, О. Федорук, В. Шпак, С. Щербина та інші. Праці вчених висвітлюють різні аспекти творчості письменника, зокрема його погляди на історію та культуру України, а також роль літератури в формуванні національної свідомості.

Опрацювання мистецько-історичної концепції роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша зумовлене значенням цього твору для української літератури та його культурно-історичною цінністю. Поглиблене дослідження мистецької концепції роману дає змогу розкрити унікальний стиль митця, який ґрунтується на принципах романтизму та реалізму. Цей текст поєднує документальну точність і художнє осмислення історичних подій. Написаний у період боротьби за національну ідентичність, роман має велике значення для формування історичної свідомості учнів, їхнього розуміння культурної та політичної спадщини України. Праця розкриває події Руїни – одного з найскладніших періодів української історії – крізь призму особистих переживань персонажів і цінностей, що надає тексту особливої глибини. Вивчення твору сприяє формуванню в молоді власної національної ідентичності, що є актуальним у сучасному контексті. Кулішеве бачення українського національного характеру, його ідея «лицарської моралі» спонукає до глибшого розуміння ролі морально-етичних цінностей.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю оновлення методології вивчення української белетристики в умовах сучасної школи. На сучасному етапі постає завдання вивчати літературні твори, зокрема історичні романи, так, щоб учні не лише відтворювали зміст, а й розуміли авторську позицію, ідейне навантаження тексту та вміли застосовувати ці знання для формування власних поглядів, що особливо важливо у формуванні національно свідомої та відповідальної молоді, здатної осмислювати історію свого народу та культурну спадщину. Нині ж дослідниками ґрунтовно не вивчено специфіку індивідуально-авторського підходу до художньої передачі історичних подій, особливості моделювання художнього світу роману. Усе це обумовило вибір теми дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб теоретично обґрунтувати мистецько-історичну концепцію в романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша та визначити особливості вивчення творчості митця на уроках української літератури.

Відповідно до мети визначено такі основні **завдання**:

- проаналізувати рецепцію роману «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша у вітчизняній літературно-критичній думці;
- з'ясувати провідні джерела мистецько-історичної концепції автора;
- обґрунтувати особливості художнього моделювання історичних подій на сторінках роману та специфіку зображення історичних образів у творі;
- проаналізувати методичні можливості шкільного аналізу історичних творів;
- охарактеризувати особливості вивчення творчості П. Куліша на уроках української літератури.

Об'єктом дослідження є роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша та процес вивчення творчості митця на уроках української літератури.

Предметом дослідження є мистецько-історична концепція в романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша та особливості вивчення творчості митця на уроках української літератури.

Основні методи дослідження:

- 1) теоретичний аналіз (опрацювання визначальних теоретико-літературних понять, що дозволяють розкрити феномен мистецько-історичної концепції);
- 2) теоретичний синтез (узагальнення теоретичних положень про рецепцію роману «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша у вітчизняній літературно-критичній думці);
- 3) описовий метод (вивчення та опис специфіки художніх форм, що розкривають мистецько-історичну концепцію в романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша).

Теоретична значущість наукової роботи полягає в системному аналізі проблеми мистецько-історичної концепції в романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша.

Практичне значення кваліфікаційної роботи: отримані результати дослідження можуть бути використані вчителями базової школи під час проведення уроків української літератури.

Результати проведеного наукового дослідження **апробовано** у вигляді участі в I Міжнародній науковій конференції здобувачів вищої освіти «Мови й літератури світу в глобалізаційних процесах» та наукової публікації:

Бабич Л. Специфіка моделювання історичної реальності в романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року». *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. пр. Кривий Ріг : КДПУ, 2024. Вип. 12. С. 5–7.

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, супроводжуваних висновками, загальних висновків, списку використаної літератури, що нараховує 75 джерел. Повний обсяг наукової роботи – 66 сторінок, з яких 56 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Рецепція роману «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша у вітчизняній літературно-критичній думці

П. Куліш є одним із видатних українських письменників ХІХ століття. Творча спадщина автора досліджувалася його сучасниками, літературознавцями ХХ століття, науковцями доби становлення та розвитку України як незалежної держави. У романі «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» розглянуто важливі історичні події та осмислено соціокультурні аспекти життя в Україні ХVІІ століття. Ця праця має багатий і складний літературний контекст, і його рецепція у вітчизняній літературно-критичній думці була різноманітною. Твір опублікований у 1857 році.

Під впливом порад М. Костомарова П. Куліш істотно переробив другу половину українськомовної версії свого твору, який завершив літом 1846 року. Після першого варіанту «Чорної ради» автор надіслав рукопис у Київ й отримав відповідь із критичними зауваженнями. У листі до М. Костомарова від 4 вересня 1846 року, П. Куліш визнав рекомендації конструктивними та такими, що допомогли йому покращити твір: «Може пам'ятаєте, як колись зимою писали до мене лист про «Чорную раду»... а що негаразд, то так-таки по-козацьки на всякий гріх щиро і вказали» [45, с. 112]. Митець переробив твір згідно із цими зауваженнями: «От я, взявши до серця і до мислі ваше розумне слово, знов... у голові все наново пережив і перекомпоновав... і до самого кінця все по вашому жаданню і совіту допровадив» [45, с. 112]. Пропозиції, отримані до попередньої версії, були застосовані до українськомовного варіанту роману, що спричинило його зміни [67, с. 17].

П. Куліш висловлював вдячність М. Костомарову за його допомогу, особливо як одному з перших читачів «Чорної ради». Ця висока похвала була величезним заохоченням для молодого та амбіційного письменника: «Я

вглядався в Костомарова як у майбутнього Тацита, він на мене – як на майбутнього Вальтера Скотта» [67, с. 17].

У контексті національного відродження в XIX столітті, П. Куліш опублікував низку статей, які мали філософське й політичне спрямування. Першими, хто зрозумів і підтримав погляди П. Куліша, були його сучасники: І. Франко, Т. Шевченко, М. Зеров, І. Пулюй та М. Драгоманов [75, с. 124].

І. Франко схарактеризував П. Куліша як одного з визначних представників української белетристики. Крім того, митець називав його «одним із корифеїв нашої літератури», її «першою зіркою». Разом з тим він відмічав, що в автора «друга половина думки б'є першій в пику» [69, с. 170]. Це висловлювання було зумовлене непослідовністю прозаїка, суперечливістю його характеру, що відобразилося й на його творчості [69, с. 67].

М. Зеров називав його «піонером культури на Україні» [32, с. 8].

Т. Шевченко звертався до нього як до «милого друга мого великого...» [73, с. 151]. Видатний поет, який особисто відчув тягар кріпацтва та зневагу з боку деяких російських дворян щодо свого походження, був більш непримиренний до суспільного устрою, закликаючи до боротьби з російським самодержавством. Кобзар вважав, що лише рідною мовою не здобути свободи України – і саме в цьому полягала різниця в їхніх поглядах. Він був захоплений романом П. Куліша «Чорна рада», неодноразово перечитував його та надіслав вдячного листа автору [73, с. 152].

Отже, демократичні письменники та літературні критики XIX століття приділяли увагу творчості письменника і високо оцінювали його художні досягнення, але ґрунтовний аналіз роману так і не був проведений.

Науковці XX століття, аналізуючи історичну концепцію твору, образну систему, проблемно тематичні особливості, звертають увагу на його жанрову специфіку, тощо. М. Грушевський зазначав, що зі сторінок твору реципієнт може отримати повне уявлення про ті зовнішні та внутрішні причини, які спричинили поглиблення «руїни». П. Куліш у своїх творах продемонстрував, що низький рівень національної свідомості, наявність невирішених соціальних проблем та

зовнішній тиск не дозволили українському народові закріпити досягнення Б. Хмельницького. У зв'язку з цим науковець зазначив, що «картина суспільних і політичних відносин України XVII століття, зображена ним у романі “Чорна рада” під впливом розповіді “Самовидця” про події 1663 року, давала абсолютно чіткий висновок, підказаний тим же “Самовидцем”, що козацтво, скинувши разом з пануванням шляхти і владу короля, не змогло створити власної державності, не маючи змоги впоратися з анархією “черні” та Запоріжжя» [20, с. 191].

Гермайзе О. пише, що П. Куліш в історичних екскурсах яскраво зображує сцени поневірянь козаків, які після ординації 1638 року були позбавлені своїх прав. Він також описує важке становище селянства під владою шляхти й єврейських орендарів, знущання польських жовнірів та урядовців над міщанами та інші подібні картини. На думку письменника, пам'ять про історичне минуле та суспільно-політичні відносини в Речі Посполитій робила неможливим повернення України до статусу, який вона мала до 1648 року, коли стосунки між українцями та поляками визначалися підданством одного народу іншому, а не рівноправністю [11, с. 48].

У радянські часи твори П. Куліша, включно з романом «Чорна Рада», підпадали під ідеологічний контроль та цензуру. Літературні праці, які не відповідали ідеологічному ідеалу чи відображали українську історичну та національну спадщину, піддавалися критиці та замовчуванню. Тому творчість П. Куліша та його роман не були належним чином висвітлені чи оцінені протягом багатьох років. В. Крижанівський пише про те, що, на жаль, із 1930-х років ім'я П. Куліша було занесено до списків заборонених українських митців дореволюційної епохи та залишалося там протягом півстоліття [43, с. 38]. Н. Вахненко, аналізуючи стан дослідження художньої спадщини митця, зазначав, що протягом тривалого періоду, особливо за часів сталінщини та брежнєвської епохи, ім'я П. Куліша вживалося дослідниками з негативним відтінком, його твори майже не видавалися [6, с. 1].

П. Житецький зауважує, що ідея природного розвитку людини та соціуму спонукала П. Куліша до всебічного вивчення народного світогляду та характеру. Він досліджував звичаї й обряди з позицій етнографії, історії, соціології та мистецтва. У тексті можна побачити перегук між дохристиянськими і християнськими віруваннями. Побратимство, як традиція, має глибоке коріння й є спільним для багатьох народів. У стародавньому світі цей обряд супроводжувався клятвами та різними символічними ритуалами. Побратими мішали кров один одного з вином і випивали, вживали галюциногенні напої, ритуальну їжу та обмінювалися подарунками. Хоча дійство могло відбуватися по-різному, його метою було одне – створення штучних родинних зв'язків для зміцнення військової спільноти [27, с. 51].

Наступний етап вивчення творчості П. Куліша припадає на період незалежності України. У цей час активізувалося дослідження його спадщини в контексті історії, філософії, українознавства та літературознавства. Саме тоді з'явилося багато робіт, присвячених інтеграційним поглядам П. Куліша щодо місця українців та України в європейському просторі.

В. Крижанівський пише про те, що після полоси замовчування та забуття художнього доробку митця, лише в 1988 році з'явилась праця Є. Нахліка, яка розкриває специфіку історичної прози П. Куліша 1840-1850-х років, вказуючи на її зв'язок із творчістю В. Скотта. Дослідник продовжив текстологічний аналіз «Чорної ради» і виділив етнографічні основи твору [43, с. 38].

У 1990-ті роки ХХ століття та на початку ХХІ століття українські дослідники активізували вивчення різних аспектів творчості П. Куліша. Зокрема, О. Копиленко [39, с. 34] та Є. Нахлік [53, с. 76] приділили увагу його поглядам як речника української ідеї, який окреслив корені української державності. Вони також запропонували своє пояснення причин, через які П. Куліш відмовився від політичної діяльності та зосередився на культурній роботі. Доведено, що П. Куліш представив своє трактування нової політизованої історії. В. Крисаченко в редакційній ним хрестоматії «Українознавство» подає

П. Куліша передусім як одного з фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, який працював над ідеологією цієї організації [44, с. 246].

За жанровими ознаками роман-хроніка є близьким до історичного. Н. Ляшов виділяє ряд ознак історичного роману:

- побудова на реальних історичних подіях і відтворення певної епохи чи періоду минулого в художній формі;
- органічне поєднання елементів історичної правди та художньої вигадки (історичні факти – це тло, на якому розгортається вигаданий автором сюжет);
- змалювання як реальних історичних, так і вигаданих персонажів;
- обмеження художньої вигадки рамками зображуваної епохи, збереження автором історичної правдивості [49, с. 143].

М. Ткачук дослідив особливості форм вираження авторської свідомості в романі. Літературознавець наголошував на майстерності прозаїка, якому вдалося зобразити труднощі життя українського народу в добу Руїни. Він зазначає, що оповідач описує народ як непривабливу та безладну масу, яка знищує будь-які благородні ідеї та поглинає лідера, що дбає про благо людей. Письменник показує неприйняття соціальної системи в Україні, яка створила несправедливість і нерівність, критикує козацьку верхівку, міських жителів і народ. На думку дослідника, особливо негативно характеризуються представники козацько-панської верхівки, яка розбагатіла під час Визвольної війни та утвердила свою владу, володіючи великими земельними наділами та високим становищем, адже вони жорстоко експлуатували козаків і селян, будуючи палаци та застосовуючи шляхетські звичаї [66, с. 235].

Як зазначає М. Ткачук, П. Куліш змалював часи Руїни очима українців, він використав множинну перспективу, розглядаючи події з різних точок зору (автора, розповідача та персонажів), що створює поліфонію описаного світу, у якому висловлюються різні думки про долю України в цей час. Дослідник стверджує, що на думку П. Куліша, негативну роль у цей період грали низи козаків, які спонукали селян та міщан до протистояння новому шляхетству, а

також багато козаків-містян («кармазинів»), які намагалися поширити свої воєнні закони та суворі правила по всій Україні [66, с. 232].

На думку Є. Нахліка, П. Куліш вважається однією з трьох постатей видатних українців XIX століття, разом із Т. Шевченком й І. Франком. У визвольному русі середини століття вирізнявся Т. Шевченко, другої половини століття – П. Куліш, а на початку XX століття – І. Франко. Крім них, на думку дослідника, у цьому періоді української історії відзначалися М. Костомаров, М. Драгоманов, Леся Українка та М. Грушевський. П. Куліш та І. Франко виділяються як видатні літературні таланти, мислителі та громадсько-політичні діячі-подвижники, які активно сприяли формуванню української нації. Вони виявилися не лише висококваліфікованими письменниками, а й науковцями, чий внесок в українську культуру та формування національної свідомості були багатогранними. Їхній вклад у розвиток української літератури та національної ідеї репрезентовано у творчості, активному громадському житті [53, с. 1].

Є. Нахлік відзначає, що художнє осмислення козацької України, її історії та національної психології дозволило П. Кулішеві в романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» розкрити ключові проблеми українського суспільства. За словами дослідника, П. Куліш «вразливо» демонстрував, що хаос в українській історії, втрата державної самостійності Русі-України, були викликані головно соціальним розладом, боротьбою класів та станів, діями безладних, несвідомих або безвідповідальних членів різних верств українського народу (козацької старшини, запорожців, міщан, простолюдинів), внутрішніми конфліктами між князями та гетьманами, егоїстичним прагненням національних лідерів до влади, їхньою безрезультатною боротьбою за старшинство, неможливістю об'єднання українських сил у протистоянні іноземним загарбникам. Завдяки історичному візіонерству і пророчому відчуттю П. Куліша, цей образ козацької України символізує драматичну, а часто і трагічну долю нашої країни від моменту спаду Київської Русі до боротьби за визволення у XX та навіть у XXI століттях [53, с. 1].

Т. Петруня високо поцінував художню діяльність митця, відзначивши, що П. Куліш є універсальною постаттю – поетом, прозаїком, істориком, етнографом, перекладачем, публіцистом і культурним освітнім діячем. Він став автором першого україномовного історичного роману «Чорна рада», зробив значний внесок у лінгвістику, створивши першу фонетичну абетку, яка лягла в основу сучасного правопису української мови (відома як «кулішівка»). Також дослідник відзначив митця як автора першого повного перекладу Біблії українською мовою [54, с. 4].

О. Федорук дослідив образ Кирила Тура у варіанті рукопису 1846 року, частини якого автору довелось кардинально змінити. У своїй праці науковець звернув увагу на ті епізоди, де цей персонаж проявляє свої здібності, передбачивши страту Якіма Сомка. В остаточній редакції роману автору здалося це зайвим, твір було змінено. Тому у варіанті кінцевої редакції сучасні читачі не знаходять матеріали, про які пише О. Федорук [68, с. 121–122].

О. Козачук зауважує, що роман П. Куліша «Чорна рада» став вагомим внеском у художню історіографію України. Вибір теми – подій трагічного 1663 року – надав матеріал для подальших художніх образів та історичних рефлексій [37, с. 82]. На його думку, роман відображає соціально-історичний конфлікт, де ідея української державності стикається з безвідповідальністю та пасивністю окремих осіб суспільства. Дослідник зазначає, що праця не обмежується лише минулим, вона стає важливим наставництвом для нових поколінь, а глибокий історизм робить її не лише цікавим художнім твором, а й вагомим джерелом знань для нащадків [37, с. 82].

У ХХІ столітті значно зріс інтерес до П. Куліша як філософа. Науковці вказують, що роман П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року» є унікальним через своє поєднання історичних та фольклорних елементів. Зокрема І. Терехова відзначає, що письменник застосовує народну творчість для розкриття сюжетної лінії роману, він спирається на тексти пісень і дум в якості епіграфів до кожного з розділів (варто відзначити, що в україномовному варіанті ці епіграфи відсутні),

а також впроваджує віршовані вставки. Це збагачує текст, надає йому динаміки та одночасно ліричності [63, с. 284].

В. Красавіна стверджує, що роман П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року» відіграв значну роль у розвитку української історичної художньої літератури. Цей твір, написаний у 40-их роках ХІХ століття, започаткував історичний жанр в українській літературі [42, с. 1]. Дослідниця відмітила, що П. Куліш вміло поєднав романтичні елементи, характерні для тогочасної світової літератури, з національною тематикою. Його твір спрямований на формування національної свідомості, відтворює важливий період історії – велику Руїну. Вона акцентувала увагу на тому, що в радянські часи «Чорна рада» була негативно сприйнята, але після десятиліть забуття, заборон та замовчування знову з'явилася в творчому просторі України. Роман увійшов у активний літературний процес, що дозволило переосмислити авторські ідеї в контексті сучасних поглядів та наукових концепцій. Дослідниця, підсумовуючи, зауважує, що «Чорна рада» відіграла значну роль у розвитку національної художньої літератури, відкривши нові перспективи та можливості для вивчення та розуміння української історії та національної свідомості [42, с. 1].

Слід зазначити, що сучасні дослідники зверталися до вивчення мови творів П. Куліша. У центрі уваги Т. Должикової, О. Кумеди, О. Лавер і С. Соколової постали такі питання, як: класи власних назв, літературно-художні антропоніми та структурно-функціональні особливості антропонімів у романі «Чорна рада» [70, с. 129].

Отже, дослідники різних періодів сходилися на думці, що П. Куліш є важливою постаттю в українській літературі ХІХ століття, а його роман «Чорна Рада. Хроніка 1663 року» відіграв значну роль у розвитку української історичної художньої літератури. Рецепція цього твору в українській літературно-критичній думці була різноманітною. На сучасному етапі він визнаний як важлива спроба створення історичного епосу, що відображає важливі історичні події та соціокультурні аспекти життя України ХVІІ століття. Роман мав і має велике значення для формування української національної свідомості, а його

переосмислення сучасними дослідниками дозволяє розглядати авторські ідеї в новому контексті.

1.2. Провідні джерела мистецько-історичної концепції автора

У сучасній науці поняття концепція тлумачиться як загальна ідея чи структура, яка окреслює основні принципи або напрямки в певній галузі знань. При цьому трактування терміну варіюється залежно від конкретного наукового напрямку чи дисципліни. О. Плахотнюк розглядає цю дефініцію як комплексну систему поглядів, що відображають розуміння суті конкретного об'єкта чи явища та ставлення до нього. Це сукупність основних принципів, які визначають напрямок розвитку та методи розв'язання завдань у межах конкретної сфери діяльності [56, с. 190].

В. Смолій в «Енциклопедії історії України» вказує, що термін «історична концепція» включає в себе різноманітні характеристики та використовується для розкриття наукових підходів до фактів та подій. Це може бути система поглядів на історію, певний метод розуміння та тлумачення важливих явищ, сукупність аргументів щодо історіографічних позицій чи навіть основна ідея, що визначає напрямок дослідження процесів дійсності. Історична концепція базується на певних світоглядних та методологічних засадах, які визначають підхід до відбору, вивчення та трактування фактів [62, с. 1].

Н. Ляшов наголошує на тому, що такий підхід художньо реалізований у літературному жанрі історичного роману, важливою особливістю якого є сполучення історичної правди та авторських інтерпретацій. Творам притаманне те, що вони поєднують у собі вигадані події, а реальні історичні постаті співіснують з авторськими образами, створюючи літературний портрет історичного періоду [49, с. 143]. Важливою характеристикою історичного роману є унікальний погляд митця на інтерпретований матеріал. Особливості художнього моделювання дійсності у творах цього жанру полягають у

відтворенні типових рис певної епохи із застосуванням документальних джерел [49, с. 143].

На думку О. Дуднікова, історичний роман являє собою самостійний жанр, який має свої унікальні риси. У його основі лежить правдивість, а також ґрунтовна опора на історичні матеріали. Вагому роль відіграє підхід письменника до відтворення реальності, включаючи використання ретроспективного плану, паралелізму між минулим і сучасним, а також розкриття патріотизму народу через образи історичних та вигаданих постатей із використанням художнього вимислу [25, с. 64–66].

О. Карпіна вказує на те, що історичний роман є синтетичним жанром, що вбирає в себе елементи реальності та вигадки. Подібність у методах роботи історика та романіста дає змогу історичному роману поєднувати ці два модули [34, с. 11–12].

Л. Король визначила головну ознаку традиційного історичного роману 1810–1830-х років. До основної характеристики жанру науковиця відносить синтез динамічності та історичної достовірності. Вона наголошує на важливості точного відтворення історичних подій та деталей, що забезпечує читачу глибоке занурення в епоху, описану в романі. Крім того, Л. Король відзначає, що автори того періоду часто використовували драматичні повороти сюжету для збереження інтересу читачів і підвищення емоційного впливу твору [40, с. 102–107].

М. Драпан пише про те, що однією з типологічних рис жанру історичного роману є соціальна спрямованість, оскільки сюжет у творах розгортається в контексті реальних подій [24, с. 95].

Дослідники також звертають увагу на джерела, які П. Куліш використовував при написанні роману. М. Ткачук зазначає, що письменник провів глибоке вивчення архівних матеріалів та користувався різноманітними історичними джерелами, такими як: «Літопис Самовидця», «Літопис Габ'янки», «Історія Русів». Крім того, автор послуговувався науковими

працями українських, польських і французьких істориків, різноманітним фольклорним матеріалом [66, с. 231].

В. Красавіна також акцентувала на тому, що П. Куліш вдало відобразив добу козацтва, створивши цінну галерею історичних персонажів. Він майстерно використав документальні джерела та фольклорні елементи для моделювання образу тогочасного козацького життя. П. Куліш спирався на архівні матеріали, історичні літописи та народні традиції, намагаючись максимально точно відобразити епоху козацтва [42, с. 1].

А. Гармата зауважила, що серед джерел «Чорної ради» можна назвати такі праці, як: «Опис України» Г. Боплана, збірки «Запорізька старина» І. Срезневського та «Українські народні пісні» М. Максимовича. Дослідниця, вказала на те, що автор спирався на «Тератургиму» А. Кальнофойського, Києво-Печерський Патерик, латиномовні щорічники польського хроніста В. Коховського [10, с. 60].

В. Крижанівський наголошує на тому, що значний внесок у вивчення джерельної бази «Чорної ради» зробила канадська дослідниця Р. Багрій. Вона встановила, що П. Куліш використовував не лише вітчизняні та іноземні історичні праці XVII-XVIII століть, а й матеріали польської та сербської народної творчості [43, с. 38].

Аналізуючи образ Якіма Сомка в романі П. Куліша, дослідники акцентують на тому, що автор спирається на історичні джерела, зокрема на літопис С. Величка. Куліш демонструє спробу Сомка знайти оптимальний варіант співпраці з Московщиною, який би забезпечив максимальну автономію Гетьманської держави [21, с. 444].

Курінний отаман Кирило Тур у творі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» виступає символічним втіленням українського національного характеру, що прагне до абсолютної свободи. А. Сініцина вважає, що джерела такого зображення можна віднайти в образах українських козаків-характерників, зокрема, його прототипом вважають козака Мамаю. Кирило Тур є втіленням

боротьби за національну незалежність та самостійність українського народу [60, с. 21].

Роман охоплює події 1663 року, коли в Ніжині відбулася знаменита «чорна рада» – загальнокозацькі збори, на яких вирішувалася доля гетьманства. Ця подія стала центральним епізодом твору, навколо якого розгортаються основні сюжетні лінії. П. Куліш, будучи глибоко обізнаним в історичних джерелах, зумів створити багатовимірне полотно, де зображення політичних інтриг, соціальних протиріч та особистих трагедій переплітається з яскравими картинами народного життя.

Ю. Майданюк пише про те, що в аналізованому романі-хроніці чорна рада є етноментальною константою, що дозволяє авторові натякати на продовження боротьби навіть після поразки. Описуючи козаків і події епохи Ренесансу та Бароко, автор передає атмосферу того часу і небезпеку Руїни. Кожен героїчний образ творі є втіленням яскравих етнічних рис, що має не лише історичне, а й повчальне значення. Тоді як персонажі-зрадники, колаборанти ліберали уявляються винуватцями віковичної трагедії українців, такої як рабство і територіальна та духовна неволя [50, с. 33].

Зображений період в історичній науці називають Руїною. Вперше цей термін вжитий М. Костомаровим у монографії «Руїна. Гетьманування Брюховецького». Історик охарактеризував цю добу як час чвар на українських землях XVII ст. Як він зазначає, назва «Руїна» відбилася ще в пам'яті народу й особливо стосувалася правобережної України [41, с. 2].

Науковці традиційно виділяють два періоди Руїни: 1657 – 1687 роки та 1663 – 1687 роки. Перший поширився на території всієї України і позначився розколом держави, а другий охопив переважно Правобережжя, саме у цей час ці землі були спустошені. Політичні неузгодженості в межах Гетьманщини, що мали локальний характер, ослаблювали єдність українських земель. Сусідні держави – Польща, московія та Османська імперія – активно втручалися у внутрішні справи, прагнучи розширити свій вплив. Політична ситуація того часу

обмежувала можливості українських лідерів, які намагалися використовувати зовнішні протиріччя для збереження суверенітету [28, с. 1].

Українська Православна Церква втратила свою незалежність і була підпорядкована московському патріархату. Серед гетьманів, які намагалися вивести Україну з кризи, були Петро Дорошенко, Іван Самойлович та Іван Виговський. Проте їм це не вдалося, і період Руїни тривав аж до 1687 року [28, с. 1].

Після Руїни українське Правобережжя було практично знищене й позбавлене самостійності. Видатний історик Д. Дорошенко відзначав, що «трагічна завершальна сторінка боротьби за Чигирин справила значущий вплив на тогочасне українське суспільство. Руїна та руйнування Чигирини в його оцінці стали своєрідним символом загибелі правобережної козацької України» [55, с. 12–26].

У період Руїни відбулася трагедія розчленування українських земель, яке було закріплене Андрусівським договором 1667 року. Цей договір став однією з ключових причин зникнення України як самостійного суб'єкта міжнародної політики, поставивши її в залежність від сусідніх держав та відкривши шлях до подальшої колонізації. Це означало втрату значної частини суверенітету й самостійності, а також зростання втручання іноземних сил у внутрішні справи України, що мало фатальні наслідки для її історичного розвитку.

Отже, підсумовуючи, можна відзначити, що П. Куліш здійснив ретельне дослідження архівних документів і використовував різні історичні джерела, такі як: «Літопис Самовидця», «Літопис Граб'янки», «Історія Русів» та ін. Він також спирався на наукові праці українських, польських і французьких істориків та на багатий фольклорний матеріал.

Висновки до першого розділу

Творчий доробок П. Куліша вивчався як його сучасниками, так і науковцями в епоху становлення та розвитку України як незалежної держави.

Його життя і творчість цікавили таких відомих дослідників, як: І. Франко, М. Костомаров, Є. Нахлік, Н. Ляшов, О. Дудніков, О. Карпіна, Л. Король та ін. На тлі національного відродження XIX століття П. Куліш опублікував серію статей історіософського та державотворчого характеру. У радянський період вивчення творчості П. Куліша з ідеологічних міркувань припинилося, але в 80-90-х роках XX століття це питання знову стало актуальним. У період незалежності України активізувалося дослідження спадщини П. Куліша в історичному, філософському, українознавчому та літературознавчому напрямках. Значний внесок у популяризацію творчості П. Куліша зробила українська діаспора. Сучасні вчені відводять важливе місце П. Кулішу у формуванні української національної самосвідомості.

Переважна більшість науковців, вивчаючи художні особливості роману «Чорна Рада», зауважують, що він розкриває важливі історичні події та соціокультурні проблеми життя в Україні XVII століття. А. Гармата досліджувала вплив творчості П. Куліша на формування національної свідомості та роль його історичних романів у літературному процесі. О. Гермайзе звертав увагу на художні особливості «Чорної ради», аналізуючи історичну достовірність та образи, створені автором, також акцентував на важливості історичних деталей та їх художньому переосмисленні в контексті соціальних і політичних процесів. М. Грушевський вивчав історичну роль П. Куліша у розвитку української історіографії та літератури, підкреслюючи важливість його творів для розуміння історичних процесів в Україні. І. Дзира аналізувала літературну творчість митця з точки зору історизму та її впливу на культурну свідомість того часу, а Т. Клименко досліджувала взаємозв'язок між історичною реальністю і художнім відображенням в романі «Чорна рада», акцентуючи на функції історичних персонажів.

О. Колесник досліджував символізм і метафоричність у творчості П. Куліша, зокрема в його романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року», акцентуючи на художній трансформації історичних подій. Зокрема, науковець розглядав, як через символи та метафори автор створює глибші шари значень у своїх творах.

О. Лілік вивчала стилістичні особливості мови П. Куліша, зокрема на рівні епітетів та образів, що допомагають відобразити глибину історичної ситуації.

Таким чином, можемо стверджувати про те, що вищевказані науковці розглядали творчість П. Куліша з різних аспектів, акцентуючи увагу на його художньому методі, історичному контексті, а також значенні його творів для української літератури та культури.

Особливу увагу дослідники приділяють жанровій специфіці твору, вказують на поєднання історичних та фольклорних елементів. Художньою особливістю роману такого типу є здатність поєднувати факти та вимисли, створюючи унікальний погляд на історичні події. Історичний роман, як синтетичний жанр, використовує реальність та фантазію, що робить його важливим об'єктом для вивчення як літературної, так і історичної науки. Дослідники відзначають джерела, на які спирався П. Куліш, працюючи над твором. Серед них відзначають історичні джерела, зокрема «Літопис Самовидця», «Літопис Граб'янки» та «Історію Русів». Крім того, П. Куліш використовував наукові роботи істориків з України, Польщі та Франції, а також фольклорні матеріали.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В РОМАНІ

2.1. Художнє моделювання історичних подій на сторінках роману

У романі «Чорна рада» П. Куліш майстерно зображує події історичної значимості, пов'язані з виборами гетьмана на козацькій Генеральній раді в 1663 році, які відбулися в Ніжині. Ці збори стали ключовою подією того часу, де вирішувалася доля козацької держави та майбутнє Лівобережної України. П. Куліш, працюючи з історичними джерелами, такими як: літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та інші хроніки XVII століття, створює вражаюче автентичне полотно епохи. Завдяки глибокому дослідженню архівних документів і використанню народної традиції, автор передає атмосферу боротьби за владу, розколів у козацькому середовищі та суперечностей між старшиною і простим козацтвом.

У центрі подій – боротьба за гетьманську булаву між двома претендентами: І. Брюховецьким і Я. Сомком. І. Брюховецький прагнув здобути підтримку широких мас, що склалися не лише з козацтва, а й із міщан і селян, використовуючи їхнє невдоволення панівною старшиною. Я. Сомко ж виступав за міцну владу та збереження традицій козацької республіки, відстоюючи інтереси заможних кіл. Цей політичний конфлікт стає віддзеркаленням глибоких соціальних протиріч, що роздирали тогочасну Україну.

Щодо виборів гетьмана, чорна рада отримала таку назву через складність ситуації та участь у ній не лише козацької старшини, а й широких верств населення. І. Брюховецький, намагаючись вплинути на хід подій, спочатку наполягав на тому, щоб зібрання відбулося в Гадячі, де він мав більший вплив. Проте його плани змінилися, коли стало відомо, що на раді будуть присутні королівські ратники, прислані московським царем для забезпечення порядку, що додало впевненості в успіху, оскільки він сподівався отримати підтримку його сил і використати їх для власної перемоги.

П. Куліш, спираючись на історичний контент і численні джерела, не лише відтворив атмосферу й реалії тієї епохи, але й показав складність і суперечливість політичної боротьби в Україні середини XVII століття. За реляцією Д. Велико-Гагіна про гетьманські вибори 17 червня 1663 р. Генеральна рада відбулася відповідно до царського указу. Були присутні Мстиславський та Оршанський Єпископ Мефодій, полковники, сотники, старшина і все Запорізьке військо, а також міщани [12, с. 91].

Усі козаки готувалися до виборної ради як до війни – взяли з собою прапори та зброю. Хоча, у постанові, про яку згадано в літописі Самовидця, було сказано прибути пішки без жодної зброї. Вже дорогою деякі з прибічників Я. Сомка перейшли на бік І. Брюховецького. Царський представник після того, як побачив багато озброєних людей попросив, аби всі прийшли на збори голіруч. Однак, жодна зі сторін наказу не виконала. Подіяла тільки промова виголошена Д. Велико-Гагіним разом з Єпископом Мефодієм, що апелювала до царського наказу. Я. Сомкові довелося тікати, залишивши булаву та литаври, які стали трофеєм для його опонентів.

На другий день околичний закликав обох кандидатів прибути на збори без зброї. Прихильність до І. Брюховецького поступово зростала завдяки агітації. У Я. Сомка ж справи пішли вниз – він почав втрачати прихильність з боку козаків. І. Брюховецького проголосили гетьманом завдяки гарній організації, він отримав клейноди. Аби затвердити обрання він мав обійти козацьке коло (цього вимагав Д. Велико-Гагін), а козаки у свою чергу схилили прапори та підкидали шапки на знак згоди. Далі відбулася присяга на вірність царю в церкві святого Миколая. Супроводжувалася ця подія артилерійськими залпами з Ніжинського замку.

Один із перших наказів новообраного гетьмана – тримати Я. Сомка та його прибічників під вартою. Уже за декілька днів І. Брюховецький попросив передати в'язнів на військовий суд. Основною його метою було остаточно нейтралізувати супротивників.

По завершенню ради в Ніжині почалися погроми, жертвами яких стали опоненти І. Брюховецького. Усе це посіяло тривогу серед населення, особливо в Переяславі. Звідти жителі тікали на Правобережжя.

І. Брюховецький прагнув зміцнити свій контроль через адміністративні заходи, зокрема шляхом перерозподілу територій полків. Ніжинський полк, один із найбільших, було розділено на кілька нових адміністративних одиниць: Ніжинський, Стародубський і Сосницький (або Глухівський) полки. Така реорганізація мала на меті, з одного боку, посилення контролю над місцевим населенням, а з іншого – створення нових структурних основ влади, спрямованих на послаблення колишніх впливових козацьких старшин, які могли чинити опір його реформам.

І. Брюховецький провів кадрові зміни, утримуючи запорізьких козаків у полкових містах, щоб запобігти заворушенням і тримати під контролем новопризначену старшину. Це послабило тиск на запорожців, які голосували за нього, але могли претендувати на власну владу. Він зміцнив своє становище і встановив серед старшини систему опори на свою політичну лінію.

П. Куліш майстерно інтегрує ці історичні події у художню тканину твору. Митець не лише детально передає факти епохи, а й надає їм емоційного забарвлення, вдало використовує художні засоби для відображення складних соціально-політичних процесів.

Особливу увагу автор приділяє художньому моделюванню історичних подій, що дозволяє читачеві не лише ознайомитися з фактами минулого, але й глибше зрозуміти їхню сутність через емоційне сприйняття персонажів. П. Куліш використовує різноманітні літературні прийоми для створення атмосфери доби: ретельний опис побуту, діалогів, звичаїв і традицій козацтва тощо, що створює відповідний історичний колорит.

Т. Клименко пише про те, що письменник першим у національній літературі звернувся до теми козаччини періоду внутрішніх конфліктів в Україні. Крім того, дослідниця наголошує на увазі автора до відтворення ритуалу, особливо під час опису покарання Кирила Тура. Ритуал базується на міфічних та

архетипних дискурсах, символічно виражаючи їх змісти. Він інколи використовується з терапевтичною метою, залучаючи індивідів до сакральних дійств і колективного співжиття, викликаючи в них почуття величного і піднесеного. Це розуміння ритуалу було підтримане козацтвом, оскільки допомагало їм не тільки в бою та побуті, але й сприяло постійному прагненню до самоорганізації на Січі. П. Куліш використовує козацький ритуал покарання, яке ґрунтується на моральних принципах. Найпоширенішою карою у запорожців було забивання кийками біля ганебного стовпа [35, с. 1].

У романі митець багатогранно змалював доленосний період, коли розв'язувалося питання гетьманства. Автор зумів до правдиво відтворити традиції побратимства в козаків. Це звичай духовного споріднення з метою взаємодопомоги. Для козаків це було сильнішим зв'язком, аніж кровний: «Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до когонебудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого» [46, с. 49].

П. Куліш уводить у текст епізод судового процесу над Кирилом Туром. За скоєне перед товариством він потерпає від болю і сорому: «Прив'язали бідолаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш та випити меду або горілки; бо так водилося у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же горілка стоятиме у діжечці і калачів решето – раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Отсе ж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині – да й пішов своєю дорогою» [46, с. 103].

В. Русанівський акцентував увагу на значенні старослов'янізмів у відтворенні історичного тла твору: «Він [П. Куліш] впроваджує таку лексику (частково запозичену з літопису Самовидця), яка дозволяє створювати історичний колорит у новій українській літературній мові». Серед цих лексем можна виділити запозичення зі старослов'янської мови, такі як: благость, благодать, благовісник, чоловіколюбство, спаленіє, та інші [58, с. 233].

Отже, у романі «Чорна рада» П. Куліша застосовано численні прийоми художнього моделювання історичних подій, які не тільки передають атмосферу часу, а й допомагають читачеві глибше усвідомити їх причини та наслідки. Це дає авторові змогу зображати візуально й емоційно насичені образи, які відтворюють складність епохи. Зокрема, використання таких прийомів, як метафори, порівняння та символи, поглиблює розуміння соціально-політичних процесів, відображених у творі. Крім того, одним з ключових елементів мистецького зображення історичних подій є широке застосування лексико-семантичного багатства мови, зокрема старослов'янізмів, що дозволяє створити відчуття історичного колориту у новій українській літературній мові.

2.2. Специфіка зображення історичних образів у творі

Роману П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року» притаманне докладне відтворення подій та зображення деяких історичних постатей. Це образи гетьманів Я. Сомка, І. Брюховецького, ніжинського полковника Золотаренка (В. Ніжинський), генерального писаря М. Вуяхевича (прихильник Сомка), московського окольничого князя Гагіна. Образ І. Шрама має прототип в особі І. Поповича, що спершу був козацьким полковником, а згодом здобув сан священника. Систему образів схематично представили на *Рис. 2.1.*

Рис. 2.1. Історичні та напіввигадані персонажі роману

А. Гармата вказала на особливості вираження авторської позиції у творі відзначивши, що оповідь ведеться від третьої особи, а письменник використовує історичну подію як привід для відтворення характерів. Як слушно твердить дослідниця, «основні персонажі «Чорної ради» виявляють своє ставлення до суспільно-історичних подій, стаючи живими психологічними типами з переконливими суспільними та індивідуальними характерами» [10, с. 59]. Більшість персонажів у творі відображають широкий спектр суспільних поглядів, моральних принципів та життєвих цінностей, що робить їх багатогранними та цікавими для дослідження [10, с. 59].

Центральним у романі є образ простих людей (черні), що відображає демократичну сутність українського народу – запорожців, міщан, селян тощо (звідси й назва «Чорна рада»). Це узагальнення соціальних низів. Історичні постаті роману, крім Я. Сомка (такі як: І. Брюховецький, В. Ніжинський, М. Вуяхевич), зображені як владолюбні, корисливі й підступні. Власне авторські відступи містять неприховану критику: «Марнославство та жадібність до влади охопили всіх. Відомі козаки почали жити, наслідуючи шляхту, оточені розкішшю... Всі намагаються здобути царську прихильність і дбають лише про власну вигоду. О, ненаситна жадоба влади! Ти кланяєшся перед будь-ким, аби тільки командувати іншими» [46, с. 72].

У постаті гетьмана Я. Сомка увиразнені найкращі риси українського менталітету – чесність, відданість і героїзм. Він постає справжнім патріотом, глибоко занепокоєним долею України. Як наказний гетьман, продовжує справу Б. Хмельницького, мріючи об'єднати обидва береги Дніпра під однією булавою: «Зложити до купи обидва береги Дніпрові, щоб обидва приклонились під одну булаву!» [46, с. 53]. Персонаж відтворений як щирий, благородний, мудрий і гордий лідер. Коли ж вірні йому козаки готові віддати свої життя за нього, Я. Сомко закликає їх до спокою, сказавши: «Братці милі! Що вам битись за мою голову, коли помирає Україна!» [46, с. 132].

Він походив із родини заможних міщан міста Переяслав (нині Переяслав-Хмельницький). Цікавим є той факт, що він був шуряком Б. Хмельницького. У

1647 році Я. Сомко дав прихисток його малолітнім дітям, коли той вирушив на Січ для підняття козацького повстання.

Я. Сомко був активним учасником Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. У 1654 році він очолював сотню переяславського полку і тимчасово виконував обов'язки його полковника. Входив до найближчого оточення Б. Хмельницького, долучався до вирішення державних справ та дипломатичних місій. Автор детально описує його зовнішній вигляд, що відображає велич і силу цього персонажа: «...огрядний собі пан, кругловидий, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку, очі ясні, веселі, як зорі, і вже чи ступить, чи заговорить...» [46, с. 42]. Порівняння «як у золотому вінку» [46, с. 42] акцентує на його величності та благородстві, що надає образу своєрідної царственості, ніби він оточений ореолом сили та влади. «Очі, порівняні з зорями» [46, с. 42], підкреслюють його проникливість і життєрадісність, що додає образу теплої людяності, але й глибини, як у природних стихіях. Такі деталі свідчать про виняткову зовнішню привабливість та внутрішню енергію, які притягували до нього людей.

Я. Сомко у творі П. Куліша зображений не лише як мужній воїн, але й як людина, що не терпіла легковажності або несерйозності у важливих справах. Його характер вирізнявся чесністю та відсутністю зловмисності, однак він міг стати грізним супротивником: «Жартів не любив. Щирий і незлобливий був лицар, да все ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен» [46, с. 118]. Цей уривок містить виразні контрасти. На перший погляд, Я. Сомко здається «щирим і незлобливим» [46, с. 118], але разом із тим у ньому прихована сила, яка може виявитися за певних обставин. Цей антитезис («незлобливий, але грізний у гніві») [46, с. 118] додає його образу складності, показуючи, що Я. Сомко – не лише лідер, який вміє підтримувати справедливість і порядок, але й може бути суворим і безжальним, якщо йому загрожують або провокують. Художнє підсилення через синтаксичну конструкцію («стережись тоді кожен») [46, с. 118] створює напругу, підкреслюючи небезпеку недооцінки його сили.

Я. Сомко вів запеклу боротьбу за гетьманську булаву з кошовим отаманом І. Брюховецьким, виступаючи за збереження автономії Лівобережної України під протекцією Москви. У квітні 1662 року на Козелецькій раді його проголосили гетьманом Лівобережної України, але це рішення не було визнано царем. Попри кілька успішних військових операцій проти військ Ю. Хмельницького (зокрема влітку 1662 року) Я. Сомко не зміг закріпити свої позиції. Під час чорної ради влітку 1663 року під Ніжином, коли гетьманом було обрано І. Брюховецького, Я. Сомка заарештували за наказом князя Дмитра Велико-Гагіна і засудили до страти за звинуваченням у зраді.

Образ Я. Сомка в романі змальований у романтичному стилі, його постать подана крізь призму народного сприйняття, подібно до героїв історичних пісень і легенд. Автор відтворює гетьмана таким, яким його уявляв народ: «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» [46, с. 42]. Навіть у момент смертельної небезпеки він зберігає благородство, відкидаючи можливість порятунку ціною життя Кирила Тура, який намагався його визволити з ув'язнення. Автор використовує архаїчні мовні звороти («уроди», «красоти зіло дивної») [46, с. 42], які надають опису Якіма Сомка епічного звучання, що нагадує фольклорні твори, легенди та історичні пісні. Ці художні засоби підсилюють відчуття його винятковості та підносять образ на рівень міфічного героя, який викликає захоплення та трепет у народі. Епітет «красоти зіло дивної» [46, с. 42] наголошує на зовнішній красі Якіма Сомка, але цей опис набуває також метафоричного значення: його краса є символом не лише фізичної привабливості, а й моральної величі, духовної сили. Він не просто вродливий – він чудовий у всьому, що робить його образом народного героя, такого, який існує в колективній пам'яті нації.

Образ Я. Сомка в романі є більше художнім, ніж історично точним, що підтверджується кількома фактами:

1. На час Ніжинської ради Я. Сомко був уже літньою людиною, тоді як у романі він постає молодим і неодруженим.

2. За історичними джерелами, він був відданим прихильником союзу з Московією, а у творі його зображено як поміркованого борця за незалежність України.

3. У реальності не був безгрішним політиком, тоді як у романі він представлений як людина бездоганної моральної чистоти.

Втім, багато фактів із реального життя Я. Сомка відповідають його літературному образу в романі:

1. Дійсно виражав погляди козацької старшини.
2. Мав зверхнє ставлення до простого народу (черні).
3. На Ніжинській раді намагався силою здобути гетьманську булаву.
4. Був страчений за наказом І. Брюховецького.

В. Золотаренко (дата народження невідома – 28(18) вересня 1663) – ніжинський полковник (1659-1663), походив із заможної міщанської родини в місті Корсунь (сучасний Корсунь-Шевченківський). У 1658 році підтримував гетьмана І. Виговського, і разом з іншими старшинами був удостоєний шляхетного звання польським королем Яном II Казимиром. На початку 1659 року, спільно з чернігівським, лубенським і переяславським полковниками, виступив проти І. Виговського. Протягом 1661-1663 років був одним із претендентів на гетьманство Лівобережної України. Після Ніжинської ради 1663 року його заарештували і, за наказом новообраного гетьмана І. Брюховецького, стратили. У романі П. Куліша «Чорна рада» В. Золотаренко згадується як один із претендентів на гетьманську булаву. Про нього йдеться: «Золотаренко, із старовинного роду, здавна був знаний між козаками, да ще й до того сестру його взяв за себе великий гетьман Богдан Хмельницький» [46, с. 91]. Цитата підкреслює походження В. Золотаренка та його родинні зв'язки, що давали йому політичну вагу й претензії на гетьманство.

І. Брюховецький зображений у романі як політичний авантюрист і безпринципна людина, яка давно втратила будь-яке відчуття гідності. Він вміло маніпулює наївними людьми, вдаючись до хитрощів, обіцяючи рівність для всіх:

«Усі будемо рівні!» [46, с. 97] та пропагуючи просте, але привабливе для мас гасло: «Хліб та вода – козацька їда» [46, с. 100].

І. Брюховецький майстерно маніпулює масами, вдаючись до хитрощів і демагогії, що підкреслює його прагнення до влади будь-якими засобами. Одним із ефективних інструментів його політичних маневрів є використання простих, зрозумілих для народу гасел, насичених фольклорними елементами.

Фольклоризми, як-от вислів «Хліб та вода – козацька їда» [46, с. 100], дозволяють І. Брюховецькому грати на почуттях і уявленнях простого люду. Він використовує цей народний вираз, щоб створити ілюзію єдності з козацтвом, а також простоти та скромності свого життя, що робить його образ ближчим до народу. Однак за цією демагогією криється його справжня сутність – політичного маніпулятора, який лише вдає скромність і рівність, щоб здобути підтримку та вплив. Афоризм «Усі будемо рівні!» [46, с. 100] також має народний відтінок, він звучить привабливо для мас, але несе в собі фальшиву обіцянку. І. Брюховецький, не маючи на меті реальних змін, використовує цей заклик для маніпуляцій, що також вказує на його безпринципність. Автор через фольклорні елементи демонструє, як гетьман майстерно впливає на людей, пропонуючи їм прості рішення складних проблем. Але ці рішення – поверхові та пусті, що підкреслює його хитрість і політичну нещирість.

На відміну від Я. Сомка, якого письменник подає ідеального персонажа гетьмана, образ І. Брюховецького змальований автором у більш реальному ключі: «...іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякою люду – і запорожці, і городове козацтво, і мішане, і прості мужики-гречкосії» [46, с. 99].

Вищезгаданий опис відображає його близькість до простого люду, що підкреслює контраст з ідеалізованими уявленнями про козацьку еліту. Однак, зовнішня скромність І. Брюховецького приховує інші риси характеру, які поступово розкриваються в ході оповіді. П. Куліш детально описує зовнішність отамана, що більше відповідає звичайному селянину, ніж могутньому гетьману. Його вбрання – старенька свитина, протоптані чоботи – створює враження

простоти і навіть убогості: «Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані – і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота, да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на нього, не подумав би, що в сій голові вертиться що небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да поготорив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні – так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й читають ізпідтишка чоловіка» [46, с. 99].

Цей опис вдало ілюструє складний і неоднозначний образ І. Брюховецького. Зовнішність його зображена простою і навіть дещо убогою: «старенька свитина», «полотняні штани», «попротоптувані шкапові чоботи» [46, с. 99]. Ці деталі створюють враження людини з народу, а не владного гетьмана. Автор підкреслює відсутність у постаті чогось величного чи шляхетного, що зазвичай асоціюється з гетьманською посадою.

Проте деталь із золотою шаблею, яка «аж горіла од золота» [46, с. 99], є ключовою для розуміння І. Брюховецького. Хоча на ньому вона виглядає чужою, вона символізує його претензії на владу та приховану амбіційність. Цей контраст між його скромним зовнішнім виглядом і золотим символом влади натякає на те, що перед нами людина, яка майстерно приховує свої наміри за маскою простоти. Однак, ключовою характеристикою є його очі, які, як зазначає автор, «чудні – так і бігають то сюди, то туди» [46, с. 99], що свідчить про його хитрість, недовіру і, можливо, підступність. Очі, які «усе й читають ізпідтишка чоловіка» [46, с. 99], вказують на здатність до маніпуляцій і прихованих дій. Отаман не такий простий, яким здається на перший погляд; за його зовнішньою простотою ховаються інтелект і підступність, що допомагають йому здобувати вплив і владу.

І. Брюховецький у романі постає як самолюбивий та амбітний персонаж, сповнений підступності й байдужості до людських життів. Він не зважає на

моральні принципи, проявляє вміння схилити на свій бік впливових осіб. Автор підкреслює негативне ставлення до цього героя, використовуючи зневажливі вислови на кшталт: «мізкує собі ледачий Іванець» [46, с. 145], «позирає, гордо узявшись у боки» [46, с. 145].

І. Брюховецький є прямим антагоністом Я. Сомка. Лукавий і хитрий, він намагається завоювати довіру простих людей, обіцяючи обмежити привілеї старшини та зменшити податки. Спочатку прагне здаватися скромним і непомітним, щоб справити вигідне враження, але, досягнувши своєї мети, цинічно розкривається перед тими, хто йому довіряв. Після чорної ради він грубо ображає простий люд (мужва невмивана» [46, с. 134], «дурне мужицтво» [46, с. 143) та погрожує всіх підкорити батогами, зневажливо глузуючи зі старих січовиків.

Філософія кордоцентризму є визначальною життєвою позицією Курінного отамана К. Тура. О. Колесник наголошує на тому, що він втілює в собі деякі типові риси українського менталітету. Герой є людиною великих здібностей, але його темперамент непостійний. Вибравши роль таємничого характерника, персонаж створює навколо себе легенду: «життя для Кирила Тура гра, в якій можна вибирати будь-які ролі, адже те, що відбувається з людиною, – відбувається мовби поза нею. В авторському трактуванні цього образу найчіткіше проявилася властива романтичному художньому мисленню символізація: раз і назавжди сформована особистість перетворюється на свій символ. Вона не розвивається, події нанизуються на її життєвий шлях, створюють її біографію, залишаючи незмінною внутрішню суть» [38, с. 53].

А. Гармата цілком справедливо зазначала про цього героя: «Він трудиться заради правди, бо усвідомлює її досконалість, але розуміє, що досягти її на землі неможливо, тому насміхається над власним прагненням до правди... Він переконаний у оманливості земних благ, любові, сім'ї, але знає про їхні принади і готовий, коли випаде нагода, насолодитися ними» [10, с. 60].

Його образ багатогранний і суперечливий, схожий на героїв та історичних пісень народних дум. Автор зображує К. Тура як величного козака: «<...> був

здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густії брови аж геть піднялись над тими очима, і – враг його знає – глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх» [46, с. 38]. Відважний і великодушний, він готовий пожертвувати життям за побратимів та козацькі традиції.

Головне для К. Тура – козацька честь: «Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного» [46, с. 63]. Хоробрий лицар, бунтарської і дещо химерної вдачі, він не має корисливих інтересів, прагне до незалежності, відчайдушних вчинків і козацького побратимства. Перед гетьманом тримається як рівня з рівнею.

Химерність К. Тура віддзеркалює глибоку емоційність, характерну для українців, безмежну любов до людей і світу, прагнення приносити радість. Однак, він здатен на суперечливі вчинки. Наприклад, викрадає Л. Череваниху і намагається силоміць зробити її своєю. Водночас, у інших ситуаціях К. Тур проявляє героїзм і готовність пожертвувати собою заради козацької слави, що робить його образом, сповненим контрастів.

Таким чином, у романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліш надає авторську інтерпретацію історичних образів, в якій кожен персонаж представляє певні ідеї та цінності. Гетьман Я. Сомко уявляється ідеальним лідером, що здатен вистояти проти зрадників і політичних авантюристів. І. Шрам втілює державницьке мислення, чинить опір стихійному світогляду К. Тура, який переважно керується законами серця. П. Шраменко, який мріє про сімейне щастя, змагається з гетьманом Я. Сомком, що вважає служіння державі найважливішим. Пугач, який дотримується запорозьких звичаїв, бореться з отаманом К. Туром. Автор не ідентифікує себе з жодним із персонажів і ставиться до них толерантно. Для реалізації своєї мети П. Куліш наводить два типи постатей. Головні герої роману мають самодостатні характери, власні

погляди на життя, ставлення до суспільно-історичних подій, а також свою життєву філософію та переконання.

Висновки до другого розділу

У романі «Чорна рада» П. Куліша художньо відтворюються ключові події історичного значення, що стосуються виборів гетьмана на Генеральній раді козаків у Ніжині в 1663 році. Ці збори стали важливим етапом в історії, на якому визначалися доля козацької держави та майбутнє Лівобережної України. П. Куліш, спираючись на різноманітні історичні джерела, такі як: літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та інші документи XVII століття, створює вражаючу картину епохи. Завдяки глибокому аналізу архівних матеріалів і використанню народної традиції, автор вміло передає атмосферу боротьби за владу, розколу в козацькому середовищі та суперечностей між старшиною і звичайними козаками.

У романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» застосовується ряд прийомів художнього моделювання історичних подій для створення живописного образу минулого. Митцеві вдалося відтворити історичний колорит доби, застосовуючи описи історичних подій, відтворюючи одяг, побут, озброєння козаків. Вагому роль у творі відведено зображенню звичаїв запорозьких козаків (козацька рада, військо, порядок, одяг). Серед виражально-зображальних засобів слід відмітити метафори, порівняння та символи, що додають глибини зображеному і дозволяють відчувати атмосферу епохи та складність соціально-політичних подій. Завдяки яскравим художнім деталям, автор зображує минуле в усій його різноманітності, що допомагає читачеві не лише уявити події, але й емоційно їх пережити. Широке використання лексико-семантичного багатства мови, зокрема старослов'янizmів, які допомагає створити історичний колорит відтвореної епохи.

Особливістю образної системи роману є введення реальних історичних осіб. Це постаті гетьманів Якіма Сомка, Івана Брюховецького, ніжинського

полковника В. Золотаренка (відомого також як Васюта Ніжинський), генерального писаря Михайла Вуяхевича, який підтримував Сомка. Образ Івана Шрама, у свою чергу, має прототип у реальній історичній особі Івана Поповича, який спершу був полковником, а згодом прийняв священницький сан.

У романі П. Куліш показує унікальність кожного персонажа через їхні ідеї та життєві переконання. Я. Сомко виступає носієм ідеї національної єдності та вірності державним інтересам, тоді як К. Тур, керуючись емоціями, демонструє хаотичний підхід. П. Шраменко прагне до родинного щастя, що змушує його стояти в опозиції до гетьманських амбіцій. Черевань, як хуторянин і благодійник, протиставляється матеріалістичним цінностям, які втілює землевласник Гвинтовець. Пугач, вірний давнім традиціям, протистоїть К. Туру, а І. Шрам, який виступає за соціальну рівність, знаходиться в конфлікті з ієрархічними поглядами. Автор не ототожнює себе з жодним персонажем, однак найближчими до нього є ідеї І. Шрама і Я. Сомка про національну єдність, а також прагнення до сімейного щастя, яке уособлюють Петро і Леся.

П. Куліш створює два типи персонажів: перший – це історичні постаті, які відтворюють реальних історичних особистостей, другий – це персонажі, які створені автором для сюжету, але мають історичний прототип. Головні герої роману є самодостатніми характерами з власними поглядами на життя, системою цінностей і переконань, що відображають уявлення автора про суспільство та історію. Кожен герой несе певну ідею і має свою власну філософію життя.

Творчість Пантелеймона Куліша має вагоме значення для культурно-мистецького контексту, оскільки автор не лише зображує історичні події, а й пропонує концепцію патріотизму, героїзму та відповідальності перед народом.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОМАНУ «ЧОРНА РАДА. ХРОНІКА 1663 РОКУ» П. КУЛІША НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

3.1. Методичні можливості шкільного аналізу історичних творів

У шкільній програмі наявні твори історичної тематики, науковці та вчителі-практики виробляють різні підходи до їхньої інтерпретації. Вивчення їх у закладах освіти передбачає не лише ознайомлення учнів із літературним текстом, а й розвиток у них здатності аналізувати праці в історичному контексті. Це потребує від учителя комплексного підходу, який би включав історико-літературний, культурологічний та соціальний аспекти. Важливо навчити школярів бачити в художньому творі не лише історичну подію, а й її відображення через призму авторського бачення та ідеологічного наповнення епохи. Залучення додаткових матеріалів, таких як: історичні документи, картографічні джерела, літературознавчі дослідження, може допомогти учням глибше зрозуміти зміст твору та особливості відтворення історичної дійсності в художній літературі.

Методисти застерігають від занадто спрощеного підходу до вивчення історичних творів, який обмежується лише текстуальним аналізом або поверхневим оглядом історичних подій, адже це може призвести до викривленого сприйняття історичного контексту.

Н. Білоус вважає, що під час вивчення української літератури в школі історичні відомості залучаються безсистемно й епізодично, що може призвести до негативних наслідків, серед яких вона вказує на відсутність історизму мислення учнів, недостатню сформованість у них історичних понять, відсутність уявлення про різні епохи та єдність соціально-історичного розвитку суспільства, а також невміння здобувачів освіти оцінити авторську позицію та дати характеристику образам-персонажам [3, с. 6].

З метою поглиблення аналізу історичних творів Н. Білоус пропонує впроваджувати такі прийоми міжпредметних зв'язків: використання історичних джерел під час вивчення літературних творів, формулювання комплексних питань, що поєднують історичний та літературний контексти, а також проведення бінарних уроків [3, с. 6].

Для поглиблення розуміння історичних творів Н. Дига рекомендує такі методи дослідження:

1. Залучення різноманітних історичних джерел: дозволяє отримати більш повне уявлення про період, що описується у творі.

2. Застосування евристичної бесіди: сприяє розвитку критичного мислення та формуванню вміння аналізувати історичні події.

3. Створення проблемних ситуацій: допомагає учням краще зрозуміти контекст і проблематику твору.

4. Використання наочності: зробить процес навчання більш доступним та цікавим.

5. Проведення рольової гри: дозволяє учням відчувати себе в ролі персонажів твору та краще зрозуміти їхні вчинки, переживання, відчувати історичний контекст.

6. Упровадження інноваційних методів роботи: стимулює творчий підхід до вивчення.

7. Дослідження художньої ролі історичної дати: допомагає з'ясувати значення певних історичних подій у контексті твору.

8. Створення портрету епохи: допомагає уявити собі час і місце дії твору.

9. Порівняння документа й художнього образу: дозволяє краще розуміти співвідношення фактів і художнього вигадання.

10. Організація сюжетно-рольової гри: сприяє активному вивченню твору та залученню учнів до процесу.

11. Робота з цитатами : допомагає звернути увагу на ключові моменти в тексті.

12. Створення народознавчого коментаря: дозволяє вивчити твір у ширшому культурному контексті.

13. Організація засвоєння теоретико-літературних понять через тлумачення конкретного художнього тексту: допомагає зрозуміти теоретичні концепції на практичному прикладі.

14. Проведення бінарних уроків, уроків-лінгвістичних досліджень, уроків собору муз: розвиває інтелектуальні та творчі здібності учнів [22, с. 2].

Ми вважаємо застосування наведеного методичного інструментарію доречним та поділяємо думку дослідниці, оскільки ці пропозиції дозволяють зробити процес вивчення історичної прози цікавим та пізнавальним для учнів.

Аналізуючи напрацювання цієї дослідниці, ми схематично увиразнили особливості шкільного аналізу історичних творів, які допоможуть учням краще розуміти та оцінювати літературні твори, що відтворюють історичні події (Рис. 3.1.) [22, с. 3].

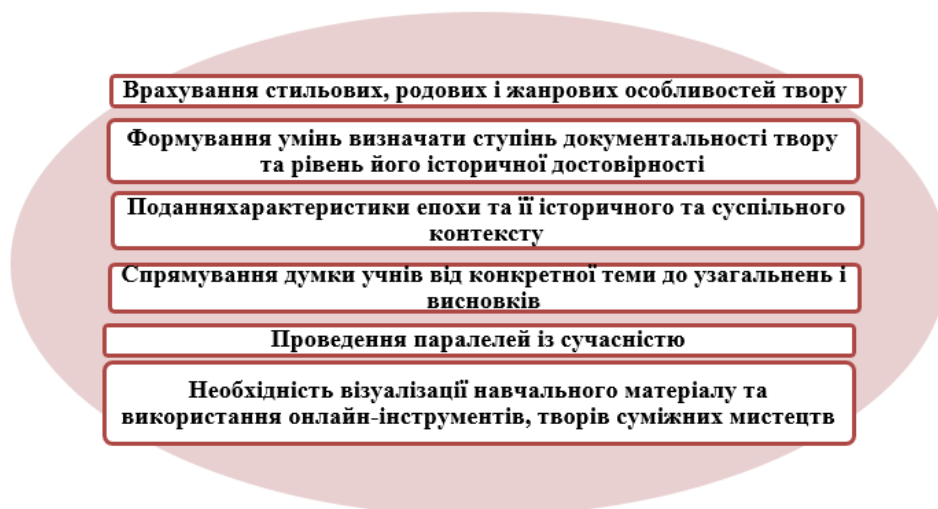

Рис. 3.1. Особливості шкільного аналізу історичних творів

Аналіз історичних творів у школі вимагає врахування кількох ключових аспектів, які допомагають учням глибше зрозуміти матеріал і розвинути свої аналітичні здібності. Перш за все, важливо враховувати стильові, родові та жанрові особливості праці, що дозволяє краще зрозуміти її специфіку та виявити

головні ідеї автора. Це стає основою для формування в учнів умінь визначати ступінь документальності твору та рівень його історичної достовірності, що є важливим для розвитку їхнього критичного мислення та здатності аналізувати інформацію.

Характеристика епохи, в якій відбуваються події твору, допомагає учням зрозуміти обставини, що формували дії персонажів. Особлива увага приділяється характеристиці образів реальних постатей та узагальнених образів у творі. Це дозволяє учням краще зрозуміти роль і значення цих героїв в історії та їх вплив на хід подій.

Проведення паралелей із сучасністю стає важливим елементом, що допомагає школярам усвідомити вплив історичних подій на сучасний світ, оцінити значимість для сьогодення. Аналіз особливостей хронотопу в історичних творах допомагає учням уявити собі місце та час дії, що сприяє глибшому зануренню в історичний контекст.

Важливо враховувати особливості світосприйняття сучасних учнів, що дозволяє підібрати методи навчання, які будуть найбільш ефективними для цієї аудиторії. Необхідність візуалізації навчального матеріалу та використання творів суміжних мистецтв сприяє кращому розумінню теми [22, с. 3].

В. Гриневич рекомендує підходити до аналізу образів-персонажів за двома основними напрямками:

1. Вивчення основних характеристик персонажа через його дії та взаємини з іншими образами.
2. Виявлення суперечливих рис у характері, аналіз еволюційних зрушень і внутрішніх змін персонажа [19, с. 34].

На думку В. Гриневич, методичні підходи до дослідження змісту твору та аналізу образів-персонажів повинні відповідати його жанровій специфіці. Аналіз історичної прози вимагає від учителя глибокого розуміння історії написання твору, знання зображених історичних подій. Значну роль для розуміння художньої концепції подібних текстів має історичний коментар, сучасна оцінка їхньої актуальності тощо [19, с. 34].

Як зазначають О. Жила та О. Лілік вивчення літератури в поєднанні з історією сприяє глибокому та свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель одночасно використовує два методи переконання учнів: демонстрацію за допомогою літературних засобів і науковий підхід до пізнання [26, с. 13].

О. Лілік та А. Устименко підкреслюють, що використання історичного матеріалу повинно бути не епізодичним (включенням окремих історичних фактів для пояснення творчості письменника або змісту літературного твору), а систематичною роботою з формування цілісної системи історичних знань і поглядів. Це, у свою чергу, сприятиме глибшому розумінню літературних явищ і здатності учнів оцінювати авторську позицію [47, с. 14].

О. Забарний наголошує на тому, що при аналізі текстів історичної прози основними методами варто обирати бесіду, спостереження над текстом твору, проблемно-пошуковий підхід та смисловий аналіз. Дослідник рекомендує апелювати до особливостей хронотопу, символіки та мовностилістичних рівнів художнього тексту [30, с. 156].

Основні напрями роботи, на думку науковця, повинні зосереджуватися на спостереженнях за тим, як історичний матеріал трансформується в тексті твору. Важливо також приділяти увагу художньому втіленню історичних конфліктів у творі, способам розкриття авторської концепції людини в історії, а також дослідженню рівнів і форм прояву історизму в мисленні письменника. Крім того, у систему аналітичної роботи з текстом слід включати дослідження особливостей художньої мови, засобів моделювання історичної достовірності та атмосфери минулої епохи [30, с. 156].

Н. Долгінцева пропонує біографічно-текстуальний метод дослідження історичних аспектів на уроках української літератури в старших класах загальноосвітніх шкіл [23, с. 16]. Цей метод є ефективним інструментом для поглибленого розуміння літературних творів через призму особистого життя автора та історичного контексту. При застосуванні біографічно-текстуального методу варто зупинитися на таких етапах:

І. Психолого-біографічний аналіз:

1. Ознайомлення з інтерпретаціями біографії автора, написаними різними дослідниками.

2. Порівняння художніх біографій із науковими.

3. Розгляд свідчень сучасників та близького оточення письменника.

4. Вивчення епістолярної спадщини та щоденників.

II. Текстологічний аналіз літературного твору:

1. Дослідження історичного факту, що лежить в основі твору.

2. Співставлення історичного факту з авторським вигадкою.

3. Розуміння авторського задуму в контексті відповідної історичної епохи.

4. Створення соціально-історичного портретів персонажів.

5. Аналіз характерів та вчинків героїв у контексті історичної доби.

III. Історико-культурний аналіз твору:

1. Огляд літературної критики щодо твору.

2. Аналіз культурних умов епохи.

Запропонований метод дозволяє глибоко вивчити особистість автора в контексті його діяльності, враховуючи історичний і культурний фон, представлений у різних джерелах. Це забезпечує всебічний аналіз літературного твору та образів його героїв у відповідній епосі [23, с. 16].

Я. Загоруйко радить методичні прийоми вивчення творчості П. Куліша згрупувати за двома підходами до викладання літератури: традиційними та інноваційними. До традиційних методів належать: лекція, бесіда, ілюстрування, вирішення проблемних питань, дискусія, робота з книжками або іншими джерелами інформації тощо. Інноваційні методи включають: інтерактивне навчання, ігрові методи, особистісно орієнтовані підходи, проєктні технології, проблемне навчання, а також використання інформаційно-комп'ютерних технологій [31, с. 166].

Під час опрацювання роману П. Куліша «Чорна рада» Я. Загоруйко рекомендує акцентувати на важливих подіях, що відбувалися в житті народу, суперечностях після переможної визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Учителю доречно звернути увагу на важливість розуміння

історичного минулого, його значущість та відлуння в сучасності. Важливо підкреслити джерела, на яких базується «Чорна рада» (козацькі літописи, народні історичні пісні й перекази), провести словникову роботу, пояснивши поняття «роман», «роман-хроніка» та «історичний роман». Учням варто запропонувати самостійно визначити, до якого з цих жанрових типів належить виучуваний твір. Також доречно вдаватися до таких форм роботи, коли педагог разом із учнями аналізує композицію, підкреслює її значення та визначає інші основні ознаки історичного роману [31, с. 166].

Отже, під час аналізу художніх творів історичної тематики в школі слід урахувати стильові, родові й жанрові особливості конкретного тексту, акцентувати увагу на рівні документальності та достовірності, щоб учні зрозуміли, наскільки він відповідає реальним подіям. Важливим є перехід від конкретних фактів до узагальнень про перспективи розвитку дій, що допомагає учням розглядати історію як не просто набір фактів, але й як послідовність сюжету із певним смислом. Проекція контексту твору на реалії сьогодення сприяє кращому розумінню значення минулого для сучасного світу.

Аналіз специфіки часопростору у творах дає можливість краще зрозуміти атмосферу та умови, в яких відбуваються події.

Також варто звертати увагу на унікальність системи образів-персонажів, особливості змалювання історичних постатей.

3.2. Вивчення творчості П. Куліша на уроках української літератури

У шкільному курсі української літератури творчість П. Куліша вивчають у 9-му класі. У розділі «Нова українська література» акцентовано на значенні П. Куліша як першого українського професійного літературного критика, перекладача класичних творів світової літератури та автора першого українського правопису – «кулішівки». Особлива увага приділяється його внеску культурне збагачення українського народу, а також впливу ідей європейського просвітництва на його творчість.

У навчальній програмі «Українська література» для 5–9 класів (рівень стандарту) зазначено, що твір «Чорна рада» – це перший україномовний історичний роман-хроніка, написаний у романтичному стилі.

Програмою передбачено розгляд таких тем:

- «П. Куліш – відомий письменник, перший український професійний літературний критик, перекладач («Біблія», твори В. Шекспіра, Дж. Байрона, Ф. Шиллера), автор підручників для школи, українського правопису («кулішівка»»);

- «Вплив на П. Куліша ідей європейського просвітництва: «Українець у Європі, європеєць в Україні». Романтична основа світогляду. Ентузіазм і жертівність П. Куліша у громадській та культурницькій роботі на шляху духовного відродження і культурного збагачення нації»;

- «Чорна рада» – перший україномовний історичний роман-хроніка. Походження його назви. Історична основа й авторська уява, романтичність стилю. Динамічний сюжет. Непросте життя та романтичні пригоди головних героїв. Загальнолюдські риси ініціативності, працьовитості, лицарства, благородства, вірності почуттю та обов'язку. Оцінка роману Т. Шевченком» [52, с. 74].

Щодо предметних компетентностей у програмі відзначено, що учні повинні ознайомитися з біографією письменника, розрізнити епічні жанри (роман, історичний роман, роман-хроніка, біографічний роман), визначити основний конфлікт твору, аналізувати його історичний колорит і художню правду, характеризувати образи та символи, порівнювати образи ключових персонажів зокрема Якіма Сомка та Іванця Брюховецького [52, с. 74].

Зміст ключових компетентностей передбачає, що учні добиратимуть цитати для характеристики ситуацій та образів, коментуватимуть вчинки героїв. Окрім того, передбачено, що вони дискутуватимуть про зв'язок минулого із сучасністю та важливість знання історії, що сприятиме розвитку їхнього критичного мислення [52, с. 74].

Традиційно в школі вивчення творчості письменника розпочинається з аналізу його біографії. Вона виступає своєрідним ключем до розуміння ідей митця або конкретного твору, вводить здобувачі освіти в тему, що вивчається, і виконує пропедевтичну роль.

Учні повинні уявляти письменника як людину і творчу особистість, розуміти взаємозв'язок його долі з долею народу. Необхідно також звернути увагу на світогляд митця, його погляди та ідеї, що відображені в творах.

На уроці-лекції учитель може використовувати різні прийоми, що допомагають узагальнити та активізувати матеріал. Наприклад, пояснюючи певну частину біографії, він може задати класу питання, використати виступи учнів із підготовленими повідомленнями про письменника або надати завдання на конспектування лекції. Це дозволить здобувачам освіти більш активно взаємодіяти з матеріалом та допоможе усвідомити його краще.

Такий урок можна також урізноманітнити використанням візуальних матеріалів, аудіо- або відеозасобів навчання.

Надаємо план викладу матеріалу, що увиразнить важливі віхи біографії П. Куліша:

1. Вступ. Значення творчості митця для української культури.
2. Дитинство та юність. Основні події та захоплення.
3. Освіта та педагогічна діяльність. Навчання, перші кроки в педагогіці, зацікавленість у фольклорі та історії.
4. Суспільно-політичні погляди. Формування світогляду, участь у громадському житті. Погляди П. Куліша на майбутнє української держави. Взаємини з Т. Шевченком.
5. Огляд творчої діяльності, виокремлення основних тем і мотивів.
6. «Граматика» та лінгвістична діяльність. Роль у визначенні української мови.
7. Останні роки життя. Важливі події та творчі звершення на заключному етапі життя.
8. Значення та вплив творчості П. Куліша на сучасні покоління.

Такий план дозволить систематизувати навчальний матеріал та підготувати інформативну лекцію про життя та діяльність письменника.

Мета уроку передбачатиме ознайомлення учнів із романом «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Основні завдання включатимуть:

- аналіз ключових епізодів твору та особливості відображення ідеї національного відродження;
- виокремлення основних тем та проблем;
- дослідження стилістичних особливостей;
- обговорення значення історичного роману для української літератури та культури.

Цей урок спрямований на розвиток аналітичних і критичних навичок учнів. Для цього доречно застосувати комбінований підхід з елементами інтерактивних технологій.

Для аналізу «Чорної ради» можна використати такі прийоми:

1. Розбір твору на окремі частини для виявлення основних тем, ідей, конфліктів, характеристик героїв.
2. Вивчення стилістичних особливостей твору, специфіки образності.
2. Порівняння подій або персонажів з історичними фактами для кращого розуміння змісту.
3. Дослідження історичного контексту твору, його відповідність реальним подіям, виявлення історичних персонажів та фактів.

Обладнанням уроку може бути портрет П. Куліша, виставка його творів, текст роману «Чорна рада», презентація. Він може починатися інтерактивною вікториною. Орієнтовні запитання:

- Хто є головними героями роману?
- Яка історична подія лежить в основі сюжету?
- Як П. Куліш описує соціальні та політичні суперечності?
- Які моральні якості вирізняють образи Якіма Сомка та Івана Брюховецького?
- Як автор через образи героїв розкриває тему козацької честі та зради?

Потім варто перейти до аналізу основних подій, характеристики образів-персонажів. Доречним видається використання гри «Хто є хто?», у процесі якої школярі мають відгадати, про якого персонажа йде мова, або «Критичне мислення: за чи проти», коли вони висловлюють свою позицію щодо певного аспекту твору та аргументують її.

1.Методичний коментар до гри «Хто є хто?».

Правила гри: вчитель зачитує цитату з твору, а учні мають здогадатися, про кого йде мова. Обладнання: картки, цитатний матеріал.

Можливі варіанти карток:

- «Він був чоловік високий і кремезний, із гордою ходою і важким поглядом» (Яким Сомко).

- «Мав веселе і хитре обличчя, що нагадувало лиса» (Іван Брюховецький)

2. Методичний коментар до гри «Критичне мислення: за чи проти».

Правила гри: учитель зачитує цитату з твору, а учні висловлюють та аргументують свою позицію щодо почутого.

Обладнання: картки, цитатний матеріал, ілюстрації до тексту.

Можливі варіанти карток:

- «Чи можна виправдати дії Івана Брюховецького заради збереження влади?»

-«Чи справедливо, що Леся обрала Сомка, а не Кирила Тура?»

Наступним етапом уроку буде ознайомлення учнів із теорією літератури, а саме таким жанром як: роман, романом-хронікою, історичним романом.

Далі вчитель розповість учням про засоби художньої виразності, які використовує автор для створення образів та атмосфери в романі, що допоможе їм краще розуміти та аналізувати текст, розкривати його глибини (форма роботи – колективне обговорення). Після цього можна провести бесіду про художнє навантаження історичних фактів та подій. Орієнтовні питання:

1. Які реальні історичні події лягли в основу роману «Чорна рада»?

- Як П. Куліш відобразив ці події? Наскільки точним є історичний контекст?

2. Як П. Куліш інтерпретує історичних персонажів у своєму творі?

- Які риси історичних постатей П. Куліш підкреслює найбільше? Чому?

3. Які художні прийоми використовує автор для передачі епохи та атмосфери того часу?

- Як опис природи, побуту та суспільства допомагає читачеві краще зрозуміти історичний період?

4. Як, на вашу думку, поєднання художньої вигадки та історичних фактів впливає на сприйняття читачем подій роману?

- Чи робить це роман більш захоплюючим? Чи, навпаки, заважає об'єктивному розумінню історії?

5. Як у романі показана боротьба за владу між різними верствами суспільства?

- Як історичні події вплинули на створення конфліктів між персонажами?

6. Чи є у романі відображення певних поглядів та переконань самого П. Куліша щодо історичних подій?

- Як П. Куліш оцінює ці події? Чи авторська позиція помітна в розвитку сюжету?

7. Як ви думаєте, чому автор обрав саме цей історичний період для свого роману?

- Чи має цей вибір актуальність для сучасного суспільства?

Пропонуємо запитання для дискусії щодо роману «Чорна рада» П. Куліша:

1. Чому, на вашу думку, П. Куліш акцентує увагу на внутрішніх суперечностях українського суспільства у своєму романі? Як ці суперечності відображають сучасність?

2. Як, на вашу думку, художня вигадка впливає на наше сприйняття реальних історичних подій? Чи повинна література залишатися максимально точною в описі історії, чи допустима певна авторська інтерпретація?

3. Чи можна сказати, що деякі персонажі роману є алегоріями, що відображають конкретні політичні або соціальні ідеї? Якщо так, то які саме?

4. Чи вважаєте ви, що соціально-політичні конфлікти, описані в романі, схожі на проблеми сучасного українського суспільства? Як цей роман може допомогти зрозуміти сьгоднішні суспільні процеси?

5. Як ви оцінюєте ставлення П. Куліша до української національної ідеї в романі? Чи вдається автору бути об'єктивним у зображенні історичних подій?

Одним із продуктивних інтерактивних методів може бути «круглий стіл». Доречним видається обговорення наступних питань:

1. Військові дії та битви, які сталися під час боротьби за гетьманську владу.
2. Життя людей в Україні в роки Руїни: їхні образи, одяг, будівлі.
3. Події та місця, пов'язані з розгортанням подій Руїни, такі як козацькі станиці, укріплення тощо.

Доречною буде така форма роботи, як складання цитатного плану до характеристики головних героїв роману (таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1.

Цитатна характеристика головних героїв роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року»

№ п/п	Герой роману	Цитата з твору
1.	Старий кобзар, «божий чоловік»	«Темний він був на очі, а ходив без проводиря, у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж робив із тими грішми? Викупив невільників із неволі. Ще ж до того знав лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може він помагав своїми молитвами над недужими, а може і своїми піснями, бо в його піснях лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За тєсто, за все поважали його козаки, як батька: і хоч би попоросив у кого останню свитину з плечей на викуп невільника, то й йому оддав усякий».
2.	Іван Брюховецький	«Чоловік сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові, протоптані, і пучки не видно. Хіба по шаблі можна б догадатися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловічок простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться

		що-небудь, oprіч думки про смачний шматок хліба да затишну хату».
3.	Яким Сомко	«...був воїн уроди, возраста і краси зіло дивної, був високий, огрядний собі пан, кругловидний, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку, очі ясні, веселі, як зорі, і вже чи ступить, чи заговорить... Жартів не любив. Щирий і незлобливий був лицар, да все ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен».
4.	Іван Шрам	«Був він син паволоцького пана, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі і вже сам вийшов. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то він устряв до козацького війська, бо гарячий був чоловік.... і не всидів би у своїй парафії, чуючи як ллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями».
5.	Петро Шраменко	«Був щирий козак, лучче йому з нудьги загинути, ніж панотця навек перечорнити і золоту свою славу гряззю закаляти».
6.	Леся Череваниха	«А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сіє... І що вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті – усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить».
7.	Кирило Тур	«Добрий він, і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває».

На етапі закріплення вивченого матеріалу доречним є проведення тестового опитування. Наведемо орієнтовні завдання.

1. Хто з літописців був основним джерелом натхнення для П. Куліша при написанні роману «Чорна рада»?

- а) Г. Грабянка;
- б) Самовидець;
- в) С. Величка;
- г) Нестор Літописець.

2. Яким чином М. Черевань збагатився настільки, щоб оселитися в розкішному маєтку Хмарище?

- а) Завдяки успішному бджолярству;
- б) Як наслідок участі у військових походах;
- в) За рахунок нечесних здобутків;
- г) Отримавши спадщину від далекого родича.

3. Яке прислів'я, що відображає українські народні звичаї гостинності, прозвучало під час зустрічі Шрама і Василя Невільника?

- а) «Який гість, така йому і честь»;
- б) «Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться»;
- в) «Милий гість не часто буває»;
- г) «Чим багатий, тим і радий».

4. Яке заняття приносило найбільше задоволення пану Череваню?

- а) Мисливство;
- б) Гончарство;
- в) Рибальство;
- г) Бджолярство.

5. Яку подвійну роль виконував Шрам у творі?

- а) Лікар і вчитель;
- б) Поп і полковник;
- в) Хорунжий і вчитель;
- г) Поп і лікар.

6. Який з гетьманів не згадується в романі Куліша?

- а) Іван Остряниця;
- б) Петро Павлюк;
- в) Іван Сірко;
- г) Тарас Трясило.

7. Яка тема була основною у піснях кобзаря, який побував у маєтку Череваня?

- а) Козацькі походи і битви;

- б) Сумна доля України після смерті Б. Хмельницького;
 - в) Краса української природи;
 - г) Життя козаків у турецькій неволі.
8. Який предмет був для М. Череваня символом його багатства і сили?
- а) Сталева шабля;
 - б) Жбан з-за кордону;
 - в) Велика кількість грошей;
 - г) Його маєток.
9. Який ритуал відбувся під час перебування Шрама в маєтку Череваня?
- а) Весілля;
 - б) Хрещення дитини;
 - в) Ворожіння;
 - г) Поминальна вечеря.
10. Хто з героїв роману вирізнявся особливою миролюбністю?
- а) Іван Шрам;
 - б) Тарас Сурмач;
 - в) Михайло Черевань;
 - г) Товстопикий синьокаптанник.
11. За яких умов Михайло Черевань погодився б піти до Запорозької Січі?
- а) Якби мав більше грошей;
 - б) Якби його обрали кошовим отаманом;
 - в) Якби втратив усе своє майно;
 - г) Якби йому набридло мирне життя.
12. Де П. Куліш знайшов опис зовнішності Якіма Сомка?
- а) У літописах;
 - б) У народних переказах;
 - в) У біблійних текстах;
 - г) У своїй уяві.

Тестовий контроль буде корисним для закріплення вивченого матеріалу та перевірки рівня розуміння учнями теми. Це дасть змогу переконатися, що учні

засвоїли ключові моменти твору і можуть аналізувати його зміст; виявити слабкі місця в розумінні матеріалу, на які варто звернути увагу під час повторення або на уроках-узагальненнях.

Домашнє завдання учням можна сформулювати наступним чином: опрацювати зміст VII-XII рр. роману, дібрати матеріал для характеристики образів Я. Сомка, І. Брюховецького, І. Шрама; скласти цитатну порівняльну характеристики Я. Сомка та І. Брюховецького.

Отже, під час вивчення роману «Чорна рада» П. Куліша доречним видається використання інтерактивних методів, як-от дискусії, бесіди, круглого столу, що дозволять учням не лише засвоїти фактичний матеріал, а й розвивати аналітичні, критичні та комунікативні навички. Такі методи сприятимуть активному залученню здобувачів освіти у процес обговорення, формуванню власної думки та вмінню аргументувати свою позицію щодо прочитаного. Домашнє завдання дасть змогу учням закріпити матеріал і підготуватися до подальшого обговорення ключових персонажів та тем роману.

Висновки до третього розділу

Вивчення «Чорної ради» на уроках української літератури має велике педагогічне значення, оскільки цей твір дозволяє залучати учнів до аналізу історичних процесів, оцінки значень символів і алегорій тощо. Уроки, що присвячені творчості П. Куліша, стимулюють інтерес до національної історії та розвивають критичне мислення, оскільки сприяють співвіднесенню подій минулого із сучасністю, допомагають учням розуміти причини і наслідки історичних процесів. На сучасному етапі такі заняття є важливими для формування громадянської свідомості та відповідального ставлення до майбутнього України.

Запропонована нами методика шкільного аналізу «Чорної Ради» дозволяє учням формувати власне бачення історії та оцінювати значущість історичних подій. Застосування комплексного підходу до вивчення історичних романів

допомагає їм досягнути не лише культурологічний, а й соціальний і літературний аспекти. Включення історичних документів, картографічних матеріалів і використання інтерактивних методів, як-от: евристична бесіда, круглий стіл, дозволяє здобувачам освіти глибше зрозуміти ідеї та емоційний зміст роману, допомагає їм набути критичного ставлення до подій минулого, формує аналітичне бачення.

Запропонований нами підхід до аналізу роману «Чорна рада» допомагає учням не тільки ознайомитися з літературним твором, але й розвивати їхню уяву та критичне мислення. Розроблена методика сприяє формуванню власного розуміння історії та дає можливість оцінювати важливість подій минулого. Використання комплексного підходу до вивчення історичних романів дозволяє учням вивчити не лише культурні, а й соціальні та літературні аспекти. Включення історичних документів, картографічних матеріалів, а також застосування інтерактивних методів, таких як: евристичні бесіди або круглі столи, допомагає глибше осмислити ідеї роману та його емоційний підтекст і сприяє розвитку критичного ставлення до подій та формуванню аналітичного мислення.

Ефективне вивчення творчості П. Куліша в школі передбачає використання інтерактивних методів, які допомагають розвивати вміння аналізувати, порівнювати історичні події та художні образи, формулювати аргументи, робити висновки. Видається доречним, що навчальний процес будуватиметься на залученні дітей до різноманітних форм роботи, що підвищує їхню зацікавленість у вивченні літератури та історії. Отже, прочитання роману сприяє усвідомленню важливості загальнолюдських цінностей, таких як відданість обов'язку, благородство, працелюбність, та формуванню національної та культурної свідомості.

ВИСНОВКИ

Творчий спадок П. Куліша у різні часи постає у центрі уваги дослідників. У радянські часи творчість П. Куліша, як і багатьох інших національних діячів, піддавалася ідеологічним утискам, проте з початку відродження української державності, виникли сприятливі умови для всебічного аналізу художнього доробку митця.

Історичний роман П. Куліша «Чорна Рада» є однією із перших спроб художньо осмислити складні події XVII століття, зокрема період Руїни та боротьбу за владу між різними угрупованнями в козацькому середовищі. Праця поєднує історичні та фольклорні елементи, що дозволяє автору створити живописний образ доби, передати атмосферу соціальних конфліктів і висвітлити складність людських взаємин та переконань. Однією з особливостей жанру є поєднання реальних подій з художнім вимислом, що дозволяє розширити межі реалістичного зображення та наблизити читача до розуміння внутрішньої суті подій. Використовуючи історичні джерела, такі як: літописи, та наукові праці істориків, а також фольклорні матеріали, П. Куліш створює глибокий, багатоплановий текст, у якому постають як реальні історичні постаті, так і вигадані персонажі з історичними прототипами.

Кожен із героїв «Чорної Ради» має індивідуальні риси, що відображають ідеї та цінності, притаманні епосі. Автор майстерно відтворює різні погляди та життєві позиції своїх персонажів, що демонструє складність тогочасного українського суспільства та різнобічність ідей, які існували серед козацької старшини та простого люду. Так, образи Я. Сомка, І. Шрама, К. Тура, П. Шраменка та інших уособлюють різні підходи до розуміння ідеї національної єдності, соціальної рівності та духовних прагнень. Зіставлення переконань і дій героїв дає змогу осмислити ідеї автора про суспільну справедливість і національну гідність. Серед них найбільш близькими до поглядів самого П. Куліша є позиції І. Шрама та Я. Сомка, які пропагують ідею національної єдності та моральної стійкості.

Вивчення «Чорної ради» на уроках української літератури має велике педагогічне значення, оскільки цей твір дозволяє застосовувати інтерактивні та мультимедійні методи навчання, залучати учнів до аналізу історичних процесів, оцінки значень символів і алегорій. Уроки, присвячені творчості П. Куліша, стимулюють інтерес до національної історії та розвивають критичне мислення, оскільки сприяють співвіднесенню історичних подій із сучасністю, допомагають учням розуміти причини і наслідки історичних процесів. У час глобалізації та зміни пріоритетів такі уроки є важливими для формування громадянської свідомості та відповідального ставлення до майбутнього України.

Запропонована нами методика шкільного аналізу «Чорної Ради» дозволяє учням не лише ознайомитися з художньою літературою, але й розвивати уяву та критичне мислення, формувати власне бачення історії та оцінювати значущість історичних подій. Застосування комплексного підходу до вивчення історичних романів допомагає учням досягнути не лише культурологічний, а й соціальний і літературний аспекти. Включення історичних документів, картографічних матеріалів і використання інтерактивних методів, як-от евристична бесіда, круглий стіл, дозволяє учням глибше зрозуміти ідеї та емоційний зміст роману, допомагає їм набутти критичного ставлення до подій минулого, формує аналітичне бачення.

Ефективне вивчення творчості П. Куліша в школі вимагає застосування інтерактивних методів, які сприяють розвитку здатності аналізувати, порівнювати історичні події та художні образи, формулювати аргументи і робити висновки. Навчальний процес має бути побудований таким чином, щоб залучати школярів до різних форм діяльності, що підвищує їхню зацікавленість літературою та історією. Таким чином, вивчення роману допомагає усвідомити важливість універсальних цінностей, таких як відданість обов'язку, благородство, працьовитість, а також сприяє формуванню національної та культурної самосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська література: підруч для 9 кл. загальноосвіт. закл. Київ : Грамота, 2017. 336 с.
2. Баран В. Д. Україна на зламі епох (XVII століття). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 57 с.
3. Білоус Н. Реалізація міжпредметних зв'язків української літератури й історії в тестах зовнішнього незалежного оцінювання. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Чернігів, 2016. 137 с.
4. Богдашина О. М. Концепція історична. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 568 с.
5. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.
6. Вахненко Н. М. Одержимець духу : до 200-річчя від дня народження П.О. Куліша : бібліографічний покажчик. Київ, 2019. 110 с.
7. Величко С. Літопис. Т. 2. Київ : Дніпро, 1991. 581 с.
8. Востоков А. Нѣжинская рада 1663 г. *Кіевская старина*, 1888. Вип. 5. С. 125–139.
9. Газін В. В. Яким Сомко: на шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду руїни Української козацької держави). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 1. С. 44–54.
10. Гармата А. Авторська інтерпретація історичних образів у романі П. Куліша «Чорна рада». *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. Київ : КУБГ імені Б. Грінченка, 2013. 327 с.
11. Гермайзе О. Ю. П. Куліш і М. Костомаров як члени Кирило-Мефодіївського братства. *Шевченко та його доба*. Київ, 1925. 398 с.
12. Горобець В. М. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 200 с.

13. Горобець В. М. Брюховецький Іван Мартинович. *Енциклопедія історії України*: Т. 1. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
14. Горобець В. М. Сомко Яким Семенович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Somko_Y (дата звернення: 11.11.2024).
15. Горобець В. М. Чорна рада 1663. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. 688 с.
16. Горобець В. М. Золотаренко Василь Нечипорович. *Енциклопедія історії України*: Т. 3. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.
17. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во Знання України, 1992. 143 с.
18. Грачова Н. Проект українського культурного фонду «Українська література в коміксах» : ідея, стратегічні цілі, результати. Естетика і етика педагогічної дії. Полтава, 2023. 273 с.
19. Гриневич В. Сучасні підходи до формування в майбутніх учителів умінь аналізувати образи-персонажі художніх творів історичної тематики. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Київ, 2016. 189 с.
20. Грушевський М. С. Самовидець Руїни і його пізнє відображення. Львів, 1932. Т. 1. 256 с.
21. Дзира І. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі «Чорна рада». *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ОЮМ, 2020. Т. 12. С.165–169.
22. Дига Н. В. Розвиток пізнавальної активності учнів 5-8 класів на уроках української літератури в процесі вивчення художніх творів історичної тематики. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2012. С. 3.
23. Долгінцева Н В. Використання історичних відомостей на уроці літератури. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 16.
24. Драпан М. В. Своєрідність творчості В. Скотта у культурно-історичному контексті. *Молодий вчений*. Прикарпаття : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. № 9 (109). 125 с.

25. Дудніков О. М. Основні функції історичного роману. *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. № 2. 98 с.
26. Жила С. О., Лілік О. О. Вивчення історичних творів у школі: посібник для вчителя. Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2014. 208 с.
27. Житецький П. Г. Нарис історії української мови в XVII ст. *Вибрані праці*. Київ, 1987. 208 с.
28. Жуковський І. Енциклопедія України в інтернеті. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages> (дата звернення: 09.06.2024).
29. Жулинський М. Пантелеймон Куліш – літературний та громадський діяч. URL: <https://ru.osvita.ua> (дата звернення: 19.05.2024).
30. Забарний О. Формування національної самосвідомості учнів старших класів у процесі вивчення художніх творів історичної тематики. *Українсько-білоруські культурні зв'язки : історія і сучасність*. Ніжин, 2017. 168с.
31. Загоруйко Я. Інтеграція міжпредметних зв'язків у процесі вивчення «Чорної ради» Пантелеймона Куліша. Миколаїв : МНУ, 2023. С. 166.
32. Зеров М. Твори: у 2 т. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. Київ : Дніпро, 1990. 601 с.
33. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: нариси з новітнього українського. письменства. Дрогобич : Відродження, 2007. 566 с.
34. Карпіна О. Синтез історичного факту та художнього вимислу в жанрі історичного роману як теоретична проблема. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Волинь : ВНУ, 2018. С. 11–12.
35. Клименко Т. Ритуал як інтертекстуальний елемент у романі «Чорна рада» П. Куліша. *Літературознавчі студії*. Київ, 2011. Вип. 5. 79 с.
36. Коваленко Л. Т., Бернадська Н. І. Українська література: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : УОВЦ Оріон, 2017. 320 с.
37. Козачук К. О. Художня інтерпретація козацького двобою та норм звичаєвого права в романі П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 р.». *Вісник*

Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. № 3. 198 с.

38. Колесник О. Характерництво в українському історичному романі. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Філософські науки. Чернігів : ЧДПУ, 2010. Вип. 75. 276 с.*

39. Копиленко О. Українська ідея: перші речники. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 183 с.

40. Король Л. П. Історичний роман як жанровий різновид: теоретичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки. Миколаїв : МДУ, 2013. Вип. 4.11. С. 102–107.*

41. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова у Тернополі: з друкарні Іосифа Павловського. Ч. 1. Гетьманування Бруховецького. Київ, 1892. 151 с.

42. Красавіна В. В., Кривуляк О. В. Мовний образ козацтва в історичному романі П. Куліша «Чорна рада». Київ, 2010. 112 с.

43. Крижанівський В. М. Кулішівський образ Якіма Сомка у «Чорній раді»: історіографічне та джерелознавче підґрунтя. *Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки. Полісся, 2015. Вип. 80. 8 с.*

44. Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія-посібник. [URL:https://library.udpu.edu.ua/library_files/372928.pdf](https://library.udpu.edu.ua/library_files/372928.pdf). (дата звернення: 12.06.2024).

45. Куліш П. Спогади про Миколу Івановича Костомарова. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_ (дата звернення: 10.07.2024).

46. Куліш П. О. Чорна рада. Харків : Фоліо, 2023. 184 с.

47. Лілік О., Устименко А. Методичні аспекти шкільного аналізу історичних творів на уроках української літератури. *Освітні, педагогічні науки. Київ, 2021. № 3. 207 с.*

48. Літопис Самовидця / Упоряд. Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с.
49. Ляшов Н. М. Жанрові особливості історичного роману: історико-літературний дискурс. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. № 2. С. 3.
50. Майданюк Ю. Особливості вивчення козацьких традицій у романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада». Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 134 с.
51. Міщенко О.І. Українська література: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Генеза, 2017. 280 с.
52. Мовчан Р. В. та ін. Українська література 5–9 класи: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. [URL:https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-6-9-klasiv](https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-6-9-klasiv) (дата звернення: 15.07.2024).
53. Нахлік Є. Філософсько-поетичні богошукання романтиків. *Біблія і культура: зб. наук. пр.* Чернівці : Рута, 2000. Вип. 1. 241 с.
54. Петруня Т. «Живу я розумом, а серце тихо спить» : до 200-річчя від дня народження П. О. Куліша. Миколаїв, 2019. 56 с.
55. Пиріг П. Про політичне становище України за доби Руїни. *Сіверянський літопис.* Чернігів : Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2011. № 2. 254 с.
56. Плахотнюк О. Л. Поняття «концепція виховання»: змістовий аспект. *Педагогічні науки.* Київ : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2011. 324 с.
57. Римаренко Ю. І. Руїна. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Генеза, 1996. С. 228–230.
58. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.

59. Семенець О. Картина світу письменника як чинник формування ідіостилю. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філологічні науки. Черкаси : ЧНУ, 2002. Вип. 24. 234 с.
60. Сініцина А. Людина як центр етнічного буттєвого простору (крізь призму роману П. Куліша «Чорна рада»). *Людина і культура*. Київ, 2019. 27 с.
61. Слоньовська О. В., Мафтин Н. В., Вівчарик Н. М., Курінна Н. С., Шевчук Л. Т. Українська література: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2017. 288 с.
62. Смолій В. А. Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2021. 773 с.
63. Терехова І. О. Легенди в історичному романі пантелеймона куліша «черная рада. Хроника 1663 года». *Вісник маріупольського державного університету* серія : філологія. Маріуполь, 2021. 331 с.
64. Творчість П. Куліша та його вклад в розвиток української культури: інформаційно-методичні матеріали / ред.-уклад. Н. М. Грачова. Харків : ХОУНБ, 2019. 29 с.
65. Тимків Н. Специфіка авторської позиції у ліро-епічних творах. *Українська література в загальноосвітній школі*. Київ, 2008. № 7-8. 156 с.
66. Ткачук М. П. Художній дискурс роману «Чорна рада» Пантелеймона Куліша. *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. № 2. 317 с.
67. Федорук О. До історії першого видання «Чорної ради» Куліша. Київ, 2017. № 3. С. 110-111.
68. Федорук О. Полемічна примітка в первісному тексті роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (Проблема адресата). *Літературознавство. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Філологія. Харків : ХНУ, 2020. 187 с.
69. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 32. Київ: Наукова думка, 1981. 518 с.

70. Цілина М. Українські ідеоніми XIX ст. Актуальні проблеми філології та перекладознавства. Київ, 2015. 198 с.
71. Чижевський Д. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956. 574 с.
72. Шевченко С. Національні ідеї у творчості Пантелеймона Куліша. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731473/1> (дата звернення: 09.11.2024).
73. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 6. 632 с.
74. Шпак В. Пантелеймон Куліш: невгамовний «піонер з сокирою». *Урядовий кур'єр*. 2019. № 151. 234 с.
75. Щербина С. І., Красюк В. Л. Пантелеймон Куліш як творець модерної української нації та його «хутірська» філософія. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Т. 33 (72). № 1. Запоріжжя : ТНУ, 2022. 6 с.